

GLAVA ČETRNAESTA

Uzroci sa suprotnim dejstvom

Kad posmatramo ogromni razvitak proizvodnih snaga društvenog rada, čak i samo za poslednjih 30 godina u poređenju sa svima ranijim periodima, a naročito kad posmatramo ogromnu masu stalnog kapitala koji pored prave mašinerije ulazi u celinu društvenog procesa proizvodnje, onda namesto teškoće koja je ekonomiste dosad zaukljala, naime da se objasni padanje profitne stope, nastaje suprotna teškoća, naime da se objasni zašto to padanje nije veće ili brže. Tu mora da postoje uticaji koji imaju suprotno dejstvo, koji ometaju i ukidaju dejstvo opšteg zakona, i daju mu samo karakter tendencije, zbog čega smo mi padanje opšte profitne stope i označili kao tendencijsko padanje. Najopštiji od tih uzroka jesu sledeći.

I. Povišavanje stepena eksploatacije rada

Stepen eksploatacije rada, prisvajanje viška rada i viška vrednosti povišavaju se naročito produžavanjem radnog dana i intenziviranjem rada. Ove su dve tačke opširno izložene u prvoj knjizi kod proizvodnje apsolutnog i relativnog viška vrednosti. Ima mnogo momenata intenziviranja rada koji uključuju porast postojanog kapitala prema promenljivom, dakle padanje profitne stope, npr. kad jedan radnik ima da nadzire veću masu mašina. Ovde — kao kod većine postupaka koji služe proizvođenju relativnog viška vrednosti — mogu isti uzroci koji izazivaju porast stope viška vrednosti uključivati padanje mase viška vrednosti, ako posmatramo date veličine ukupnog primjenjenog kapitala. Ali ima drugih momenata intenziviranja, kao što je npr. uvećana brzina mašina, koje za isto vreme utroše više sirovine, a što se stalnog kapitala tiče, mada se mašine brže troše, to, međutim, nikako ne pogađa odnos njihove vrednosti prema ceni rada koji ih pokreće. No masu prisvajanog viška rada naročito uvećava produženje radnog dana, taj pronalazak moderne industrije, ne menjajući bitno odnos primjenjene radne snage prema postojanom ka-

pitalu koji ona pokreće; u stvari, produženje radnog dana pre relativno umanjuje postojani kapital. Inače smo već dokazali — i u tome je prava tajna tendencijskog padanja profitne stope — da postupci za proizvodjenje relativnog viška vrednosti uglavnom izlaze na ovo: s jedne strane, pretvoriti od neke date mase rada što je više moguće u višak vrednosti, a s druge strane, upotrebiti uopšte što je moguće manje rada u odnosu prema predujmljenom kapitalu; tako da isti razlozi koji dopuštaju da se podigne stepen eksploatacije rada, ne dopuštaju da se istim ukupnim kapitalom eksploatiše isto onoliko rada koliko ranije. Ovo su one oprečne tendencije koje, dok utiču u pravcu uvećanja stope viška vrednosti, u isto vreme utiču u pravcu padanja mase viška vrednosti koju neki dati kapital proizvodi, a otud na padanje profitne stope. Isto tako, ovde treba pomenuti masovno uvođenje ženskog i dečjeg rada utoliko što cela porodica mora dati kapitalu veću masu viška rada nego ranije, čak i kad poraste ukupna suma najamnine koju prima, što nikako nije opšti slučaj. — Sve što unapređuje proizvodnju relativnog viška vrednosti pukim poboljšanjem metoda, kao u poljoprivredi, pri nepromjenjenoj veličini primjenjenog kapitala, ima isto dejstvo. Ovde, istina, ne raste primjenjeni postojani kapital u сразмери prema promenljivom, ukoliko ovaj poslednji posmatramo kao pokazatelja uposlene radne snage, ali se uvećava masa proizvoda u odnosu prema primjenjenoj radnoj snazi. Ovo se isto događa kad se proizvodna snaga rada (bez obzira da li njegov proizvod ulazi u radničku potrošnju ili u elemente postojanog kapitala) oslobođi saobraćajnih prepreka, proizvoljnih ograničenja ili takvih koja su vremenom postala smetnja, uopšte okova svih vrsta, a da se time za prvi mah ne dirne odnos promenljivog prema postojanom kapitalu.

Moglo bi se postaviti pitanje da li su među uzrocima koji koče padanje profitne stope, ali ga u poslednjoj instanciji uvek ubrzavaju, obuhvaćena i povremena povišenja viška vrednosti iznad opšteg nivoa, povišenja koja se stalno ponavljaju i iskrasavaju čas u ovoj čas u onoj grani proizvodnje, u korist kapitaliste koji koristi pronalaske itd. pre njihovog opšteg uvođenja. Na ovo se pitanje mora odgovoriti potvrđno.

Masa viška vrednosti koju proizvodi neki kapital date veličine proizvod je dvaju činilaca: stope viška vrednosti pomnožene brojem radnika uposlenih po datoј stopi. Prema tome, pri datoј stopi viška vrednosti ona zavisi od broja radnika, a pri datom broju radnika, od stope viška vrednosti, dakle uopšte od složenog odnosa absolutne veličine promenljivog kapitala i stope viška vrednosti. Ali videli smo da u proseku isti uzroci koji povišavaju stopu relativnog viška vrednosti snižavaju masu primjenjene radne snage. A jasno je da ovde uvećanje ili smanjenje nastaje prema tome kakav je određeni odnos u kome se vrši ovo suprotno kretanje, i da tendencija ka smanjenju profitne stope naročito slabim povišenjem stope absolutnog viška vrednosti koji potiče iz produženja radnog dana.

Kod profitne stope mi smo uopšte našli da padanju stope, koje nastupa usled porasta mase ukupnog primjenjenog kapitala odgovara uvećanje mase profita. Ako posmatramo ukupni promenljivi kapital društva, onda je višak vrednosti koji je on proizveo jednak proizvedenom profitu. Pored apsolutne mase, porasla je i stopa viška vrednosti; prva zato što je porasla masa radne snage koju društvo primjenjuje, druga zato što je porastao stepen eksploatacije toga rada. Ali u odnosu na neki kapital date veličine, npr. 100, stopa viška vrednosti može rasti dok masa u proseku pada; i to zato što stopu određuje odnos u kome promenljivi deo kapitala oplođuje svoju vrednost, a masu, naprotiv, određuje srazmerni deo koji promenljivi kapital iznosi u ukupnom kapitalu.

Dizanje stope viška vrednosti — pošto se ono, naime, dešava i pod okolnostima kada, kao što je gore navedeno, nema nikakvog ili nema srazmernog uvećanja postojanog kapitala prema promenljivom — predstavlja činioca koji učestvuje u određivanju mase viška vrednosti, a stoga i profitne stope. Taj činilac ne ukida opšti zakon. Ali on čini da taj zakon dejstvuje više kao tendencija, tj. kao zakon čije apsolutno ispunjenje zadržavaju, usporavaju, slabe okolnosti koje dejstvuju suprotno. Ali pošto isti uzroci koji povišavaju stopu viška vrednosti (čak je i produžavanje radnog vremena rezultat krupne industrije) teže tome da smanje radnu snagu koju primjenjuje neki dati kapital, to isti uzroci teže i smanjivanju profitne stope i usporavanju procesa ovog smanjivanja. Kad se jednom radniku nametne rad koji racionalno mogu da urade samo dvojica, i kad se to dogodi pod okolnostima kad ovaj jedan može da zameni trojicu, onda će jedan dati onoliko viška rada koliko ranije dvojica, i utoliko se stopa viška vrednosti popela. Ali on neće dati onoliko koliko ranije trojica, a time je masa viška vrednosti pala. No njen pad je naknadni ili ograničen dizanjem stope viška vrednosti. Ako se celokupno stanovništvo uposli po uvećanoj stopi viška vrednosti, penje se masa viška vrednosti, iako stanovništvo ostaje isto. Još više se ona penje pri porastu stanovništva; i mada je ovo skopčano s relativnim padom broja uposlenih radnika u odnosu prema veličini ukupnog kapitala, ipak se ovaj pad ublažava ili zadržava povišenom stopom viška vrednosti.

Pre no što ostavimo ovu tačku, moramo još jednom naglasiti da pri datoј veličini kapitala *stopa* viška vrednosti može rasti, mada njegova *masa* pada, i obrnuto. Masa viška vrednosti jednaka je stopi pomnoženoj brojem radnika; a stopa se nikad ne računa na ukupni kapital, nego samo na promenljivi, stvarno samo na po jedan radni dan. Nasuprot tome, pri datoј veličini kapital-vrednosti, *profitna stopa* ne može se nikad popeti ni pasti a da se ne popne ili ne padne i *masa viška vrednosti*.

II. Obaranje najamnine ispod vrednosti radne snage

Ovo navodimo ovde samo empirički, pošto stvarno, kao i nešto drugo što bi se ovde moglo navesti, nema nikakve veze sa opštom analizom kapitala, već spada u izlaganje konkurenčije, o kojoj ovo delo ne raspravlja. Ipak je to jedan od najznačajnijih uzroka koji zadržavaju tendenciju profitne stope ka padu.

III. Pojevtinjavanje elemenata postojanog kapitala

Sve što je u prvom odeljku ove knjige rečeno o uzrocima koji pri postojanoj stopi viška vrednosti, ili nezavisno od stope viška vrednosti, podižu profitnu stopu, spada ovamo. Dakle osobito to da, ako se posmatra ukupni kapital, vrednost postojanog kapitala ne raste u istoj srazmeri kao njegov materijalni obim. Na primer, masa pamuka koju neki pojedinačni evropski predionički radnik preradi u modernoj fabriци porasla je u kolosalnoj srazmeri prema onom što je evropski prelac nekada preradivao na klovratu. Ali vrednost prerađenog pamuka nije porasla u istoj srazmeri kao njegova masa. Isto je s mašinama i drugim stalnim kapitalom. Ukratko, isti razvitak koji masu postojanog kapitala povisuje u odnosu prema promenljivom, smanjuje usled uvećane proizvodne snage rada vrednost njegovih elemenata i stoga sprečava da vrednost postojanog kapitala, mada neprestano raste, poraste u istoj srazmeri kao njegov materijalni obim, tj. materijalni obim sredstava za proizvodnju koja pokreće ista količina radne snage. U pojedinim slučajevima može se čak masa elemenata postojanog kapitala uvećati, dok mu vrednost ostaje ista ili čak i padne.

S rečenim je u vezi i obezvredivanje postojećeg kapitala (tj. njegovih materijalnih elemenata), koje je dato s razvitkom industrije. I ono je jedan od uzroka koji stalno dejstvuju zadržavajući padanje profitne stope, mada pod izvesnim okolnostima ono može da smanji masu profita smanjujući masu kapitala koji odbacuje profit. Ovde se opet pokazuje da isti uzroci koji radaju tendenciju padanja profitne stope u isti mah umeravaju ostvarenje ove tendencije.

IV. Relativna prenaseljenost

Stvaranje relativne prenaseljenosti nerazdvojno je od razvijatka proizvodne snage rada i ubrzava se tim razvitkom, koji se izražava u opadanju profitne stope. Relativna prenaseljenost pokazuje se u nekoj zemlji tim uočljivije što je kapitalistički način proizvodnje u njoj razvijeniji. Ona je, opet, razlog, s jedne strane, što u mnogim granama

proizvodnje produžuje da postoji više ili manje nepotpuna potčinjenost rada kapitalu, i to da postoji duže nego što na prvi pogled odgovara opštem stanju razvijanja; to je posledica jeftinije i mase raspoloživih ili nezaposlenih najamnih radnika i većega otpora koji poneke grane proizvodnje po svojoj prirodi suprotstavljaju pretvaranju ručnog rada u mašinski. S druge strane, otvaraju se nove grane proizvodnje, a osobito za luksuznu potrošnju, koje za osnovicu uzimaju upravo ono relativno stanovništvo, često oslobođeno pretezanjem postojanog kapitala u drugim granama proizvodnje, a koje sa svoje strane opet počivaju na pretezanju elementa živog rada, i tek postepeno prolaze isti put kao i ostale grane proizvodnje. U oba slučaja, promenljivi kapital zauzima znatnu proporciju ukupnog kapitala, a najamnina je ispod proseka, tako da su u tim granama proizvodnje i stopa i masa viška vrednosti neobično visoke. Ali, pošto se opšta profitna stopa obrazuje izjednačenjem profitnih stopa u posebnim granama proizvodnje, to i ovde isti uzrok koji rađa tendenciju padanja profitne stope rada i protivtežu toj tendenciji, protivtežu koja više ili manje paralizuje njeno dejstvo.

V. Spoljna trgovina

Spoljna trgovina, ukoliko pojavljuje delom elemente postojanog kapitala delom nužna životna sredstva u koja se preobraća promenljivi kapital, dejstvuje u pravcu povišenja profitne stope tako što diže stopu viška vrednosti i snižava vrednost postojanog kapitala. Ona uopšte deluje u tom pravcu time što dopušta da se proširi razmer proizvodnje. Time ona s jedne strane ubrzava akumulaciju, ali s druge strane i smanjivanje promenljivog kapitala prema postojanom, a time i padanje profitne stope. Isto je tako proširenje spoljne trgovine, mada je u detinjstvu kapitalističkog načina proizvodnje bilo njegova osnovica, s njegovim napretkom, unutrašnjom nužnošću toga načina proizvodnje, usled njegove potrebe za sve širim tržištem, postalo njegovim sopstvenim proizvodom. Ovde se opet pokazuje isto dvostruko dejstvo. (Ricardo je ovu stranu spoljne trgovine potpuno prevideo^[39].)

Drugo jedno pitanje — koje zbog svoje specijalnosti u stvari leži izvan našeg istraživanja — jeste ovo: da li se opšta profitna stopa povišava višom profitnom stopom koju pravi kapital uložen u spoljnu, a osobito u kolonijalnu trgovinu?

Kapitali uloženi u spoljnu trgovinu mogu dati višu profitnu stopu, prvo, zato što se ovde konkuriše robama koje druge zemlje proizvode s manje proizvodnih lakoća, tako da naprednija zemlja prodaje svoje robe iznad njihove vrednosti, mada jeftinije nego konkurenčke zemlje. Ukoliko se ovde rad naprednije zemlje valorizuje kao rad veće specifične težine, profitna stopa se penje, pošto se rad, koji se ne plaća kao kvalitativno viši, prodaje kao takav. Isti odnos

može se dogoditi i prema zemlji u koju se robe šalju i iz koje se robe dobijaju; naime da ta zemlja daje više opredmećenog rada u naturi nego što dobija, a da pri tom ipak dobija robu jeftinije no što bi je sama mogla proizvoditi. Isto onako kao što fabrikant koji iskorističuje kakav novi pronađazak pre nego što je ušao u opštu primenu, prodaje svoje robe jeftinije nego njegovi konkurenti, a ipak iznad njihove individualne vrednosti, tj. realizuje kao višak rada specifično višu proizvodnu snagu rada koji on primenjuje. Tako on realizuje ekstraprofit. Što se, s druge strane, tiče kapitala plasiranih u kolonijama itd., oni mogu davati više profitne stope zato što tamo, zbog niske razvijenosti, profitna stopa uopšte stoji više, a isto tako usled primene robova, kulija itd., više stoji i eksploracija rada. Ne da se razumeti zašto više profitne stope, koje kapitali uloženi u izvesne grane ovako odbacuju i odnose u domovinu, ne bi sada ovde, ako inače ne bi monopolii bili na smetnji, ušle u izjednačenje opšte profitne stope i ovu pro tanto podigle.³⁶ Ovo se ne da razumeti osobito kad te grane primene kapitala stoje pod zakonima slobodne konkurenčije. Ricardu pak lebdi pred očima naročito ovo: s višom cenom koja se dobije u inostranstvu kupuju se tamo robe i šalju kući kao retour; ove se robe, dakle, prodaju u tuzemstvu i stoga to može u najboljem slučaju predstavljati neku privremenu ekstraprednost ovih privilegisanih oblasti proizvodnje nad drugima. Ovaj privid otpada čim se apstrahuje novčani oblik. Favorizovana zemlja dobija u razmeni natrag više rada za manje rada, mada tu razliku, taj višak, kao i uopšte kod razmene između kapitala i rada, trpa u džep izvesna klasa. Dakle, ukoliko je profitna stopa viša, jer je u kolonijalnoj zemlji uopšte viša, može to pri povoljnijim njenim prirodnim uslovima ići ruku pod ruku s nižim robnim cenama. Izjednačenje se izvršuje, ali ne na starom nivou, kako misli Rikardo.

Ali ta ista spoljna trgovina razvija u domovini kapitalistički način proizvodnje i s time opadanje promenljivog kapitala prema postojanom, a na drugoj strani stvara hiperprodukciju u odnosu na inostranstvo, te stoga u daljem toku opet ima i suprotno dejstvo.

I tako se uglavnom pokazalo da isti uzroci koji izazivaju padanje opšte profitne stope izazivaju protivdejstva koja koče to padanje, usporavaju ga i delimično parališu. Ona ne ukidaju zakon, ali slabe njegovo dejstvo. Bez toga bi neshvatljivo bilo ne padanje opšte profitne stope nego, obratno, relativna sporost ovog padanja. Takó zakon dejstvuje samo kao tendencija, čije dejstvo snažno izbiia samo pod određenim okolnostima i u toku dugih perioda.

³⁶ Ovde A. Smith ima pravo nasuprot Ricardu koji kaže: »Oni tvrde da će opšte dizanje profita dovesti do jednakosti profita; a ja sam mišljenja da će profili favorizovane delatnosti brzo pasti na opšti nivo.« (*Works*, izd. MacCulloch, str. 73.)

No pre no što krenemo dalje, ponovićemo, da bi se izbegao nesporazum, dva principa koji su već više puta izloženi.

Prvo: isti proces koji u toku razvitka kapitalističkog načina proizvodnje rada pojevtinjavanje roba, rada promenu u organskom sastavu društvenog kapitala upotrebljenog za proizvodnju roba, a usled toga padanje profitne stope. Ne sme se, dakle, smanjivanje relativnog koštanja pojedinačne robe, pa ni onog dela toga koštanja koji sadrži rabaćenje mašinerije, identifikovati s rastućom vrednošću postojanog kapitala u poređenju s promenljivim, mada, obrnuto, svako smanjivanje relativnog koštanja postojanog kapitala, pri nepromenjenom ili rastućem obimu njegovih materijalnih elemenata, utiče na povišenje profitne stope, tj. na smanjenje pro tanto vrednosti postojanog kapitala u poređenju s promenljivim kapitalom primenjenim u opadajućim srazmerama.

Drugo: okolnost da dodati živi rad, sadržan u pojedinačnim robama koje ukupno sačinjavaju proizvod kapitala, stoji u opadajućoj srazmeri prema materijama rada koje se u njima sadrže i prema sredstvima za rad koja su na njih utrošena; prema tome, okolnost što je u njima opredmećena stalno opadajuća količina dodatog živog rada, jer se s razvitkom društvene proizvodne snage za njihovu proizvodnju zahteva manje rada — ta okolnost ne pogađa odnos u kome se živi rad, sadržan u robi, deli na plaćen i neplaćen. Naprotiv. Mada opada ukupna količina dodatog živog rada koji se u njima sadrži, neplaćeni deo raste u odnosu prema plaćenom, bilo usled apsolutnog bilo usled srazmernog padanja plaćenog dela; jer je isti način proizvodnje koji smanjuje ukupnu masu dodatog živog rada u nekoj robi praćen penjanjem apsolutnog i relativnog viška vrednosti. Tendencijsko snižavanje profitne stope vezano je s tendencijskim dizanjem stope viška vrednosti, dakle stepena eksploatacije rada. Zato ništa nije gluplje nego objašnjavati padanje profitne stope nekim dizanjem stope najamnine, mada izuzetno i to može biti slučaj. Statistika će tek sa razumevanjem odnosa koji obrazuju profitnu stopu biti sposobljena da preduzme stvarne analize o stopi najamnine u raznim epohama i zemljama. Profitna stopa ne pada zato što rad postaje ne-proizvodnji, nego zato što postaje proizvodnji. Oboje, i penjanje stope viška vrednosti i padanje profitne stope, samo su posebni oblici u kojima se kapitalistički izražava rastuća proizvodnost rada.

VI. Uvećanje akcijskog kapitala

Na gornjih pet tačaka može se dodati i sledeća, ali u nju za ovaj mah ne možemo dublje ulaziti. S napredovanjem kapitalističke proizvodnje, koje ide ruku pod ruku sa ubrzanim akumulacijom, jedan deo kapitala računa se i primenjuje samo kao kamatonosni ka-

pital. Ne u onom smislu u kome se svaki kapitalista koji daje kapital na zajam zadovoljava kamatama, dok industrijski kapitalista meće u džep preduzetničku dobit. Ovo se ništa ne tiče visine opšte profitne stope, jer za nju je $\text{profit} = \text{kamata} + \text{profit svake vrste} + \text{zemljišna renta}$, i njegova je podela na ove posebne kategorije za nju indiferentna. Nego u tome smislu da ti kapitali, mada su uloženi u velika proizvodna preduzeća, daju po odbitku svih troškova samo velike ili male kamate, takozvane dividende. Na primer u železnicama. Oni, dakle, ne ulaze u izjednačenje opšte profitne stope, pošto odbacuju profitnu stopu manju od prosečne. Kad bi oni tu ulazili, prosečna profitna stopa pala bi još mnogo niže. S teorijskog gledišta, oni se mogu uračunati, i onda dobijamo profitnu stopu manju od one koja izgleda da postoji i koja kapitaliste stvarno opredeljuje, pošto je upravo u tim preduzećima postojani kapital najveći u odnosu prema promenljivom.

GLAVA PETNAESTA

Razvijanje unutrašnjih protivrečnosti zakona

I. Opšte postavke

U prvom odeljku ove knjige videli smo da profitna stopa izražava stopu viška vrednosti uvek nižom nego što ona jeste. Sada smo videli da čak i rastuća stopa viška vrednosti ima tendenciju da se izrazi u padajućoj profitnoj stopi. Profitna stopa bila bi jednaka stopi viška vrednosti samo ako bi bilo $p=0$, tj. ako bi ukupni kapital bio predujmljen u najamninu. Padajuća profitna stopa izražava padajuću stopu viška vrednosti samo onda kad odnos između vrednosti postojanog kapitala i količine radne snage koja ga pokreće ostane neizmenjen, ili kad se ova poslednja popela u odnosu prema vrednosti postojanog kapitala.

Pod izgovorom da razmatra profitnu stopu, Ricardo razmatra u stvari samo stopu viška vrednosti, a i nju samo pod prepostavkom da je radni dan intenzivno i ekstenzivno postojana veličina.

Padanje profitne stope i ubrzana akumulacija samo su utoliko različni izrazi istog procesa što oboje izražavaju razvitak proizvodne snage. Sa svoje strane, akumulacija ubrzava padanje profitne stope ukoliko je s njome data koncentracija radova u velikom razmeru, a s time viši sastav kapitala. S druge strane, padanje profitne stope opet ubrzava koncentraciju kapitala i njegovu centralizaciju razvlašćivanjem sitnijih kapitalista, eksproprijacijom poslednjeg ostatka neposrednih proizvođača kod kojih još ima šta da se ekspropriše. Ovim se, s druge strane, ubrzava akumulacija, u pogledu mase, mada s profitnom stopom pada i stopa akumulacije.

S druge strane, ukoliko je stopa oplođavanja vrednosti ukupnog kapitala, profitna stopa, podstrek kapitalističke proizvodnje (kao što je oplođavanje vrednosti kapitala njena jedina svrha), njen pad usporava obrazovanje novih samostalnih kapitala i tako se ispoljava kao opasan po razvitak kapitalističkog procesa proizvodnje; on potpojava hiperprodukciju, špekulaciju, krize, pojavu suvišnog kapitala pored suvišnog stanovništva. Prema tome, oni ekonomisti koji, kao Ricardo, smatraju kapitalistički način proizvodnje za apsolutni, osećaju ovde da ovaj način proizvodnje sam sebi postavlja granicu, i zbog

toga tu granicu ne pripisuju proizvodnji, već prirodi (u teoriji o renti). Ali što je važno u njihovom užasavanju pred padanjem profitne stope jeste osećanje da kapitalistički način proizvodnje nalazi u razvitku proizvodnih snaga granicu koja nema ničeg zajedničkog s proizvodnjom bogatstva kao takvom; a ova osobita granica svedoči o ograničenosti i o čisto istorijskom, prolaznom karakteru kapitalističkog načina proizvodnje; svedoči da za proizvodnju bogatstva on nije absolutni način proizvodnje, štaviše da na izvesnom stupnju dolazi u sukob s njegovim daljim razvitkom.

Ricardo i njegova škola posmatraju, svakako, samo industrijski profit, u koji je kamata uključena. Ali i stopa zemljišne rente ima tendenciju da pada, mada njena absolutna masa raste, i mada ona može rasti i proporcionalno prema industrijskom profitu. (Vidi Ed. West, koji je *pre* Ricarda izložio zakon zemljišne rente.) Ako posmatramo ukupni društveni kapital K , i ako stavimo pf_1 za industrijski profit koji preostaje po odbitku kamate i zemljišne rente, i za kamatu, a r za zemljišnu rentu, onda je $\frac{v}{K} = \frac{pf}{K} = \frac{pf_1 + i + r}{K} = \frac{pf_1}{K} + \frac{i}{K} + \frac{r}{K}$. Videli smo da, mada u toku razvijanja kapitalističke proizvodnje v , celikupna suma viška vrednosti, stalno raste, ipak $\frac{v}{K}$ isto tako stalno opada, zato što K još brže raste nego v . Dakle, nije nikako protivrečno što pf_1 , i i r svako za sebe mogu stalno rasti, dok i $\frac{v}{K} = \frac{pf}{K}$ kao i $\frac{pf_1}{K}$, $\frac{i}{K}$ i $\frac{r}{K}$ svako za sebe bivaju sve manji, ili što pf_1 relativno raste prema i , ili r prema pf_1 , ili čak prema pf_1 i i . Pri rastućem ukupnom višku vrednosti ili profitu $v=pf$, ali uz istovremeno padanje profitne stope $\frac{v}{K} = \frac{pf}{K}$ može se odnos veličina delova pf_1 , i i r , na koje se deli $v=pf$ bilo kako menjati u okviru granica datih ukupnom sumom v , a da se time ne dira u veličinu v ili $\frac{v}{K}$.

Međusobna varijacija činilaca pf_1 , i i r samo je različita podela v među razne rubrike. Zbog toga i $\frac{pf_1}{K}$, $\frac{i}{K}$ ili $\frac{r}{K}$, stopa individualnog industrijskog profita, kamatna stopa i odnos rente prema ukupnom kapitalu mogu pojedinačno rasti jedno prema drugome, mada $\frac{v}{K}$, opšta profitna stopa, pada; samo ostaje uslov da zbir sva tri bude $=\frac{v}{K}$. Padne li profitna stopa od 50% na 25%, npr. kad se promeni sastav kapitala, uz stopu viška vrednosti = 100%, od $50_p + 50_{pr}$ na $75_p + 25_{pr}$, onda će u prvom slučaju neki kapital od 1000 dati profit od 500, a u drugom kapital od 4000 profit od 1000. v ili pf udvostručilo se, ali je pf' palo za polovicu. A ako je pre od 50% bilo 20 profit, 10 kamata, a 20 renta, onda je bilo $\frac{pf_1}{K} = 20\%$, $\frac{i}{K} = 10\%$, a $\frac{r}{K} = 20\%$. Ako bi pri

promeni u 25% odnosi ostali isti, imali bismo $\frac{pf_1}{K} = 10\%$, $\frac{i}{K} = 5\%$, a $\frac{r}{K} = 10\%$. Ako bi sad $\frac{pf_1}{K}$, naprotiv, palo na 8%, a $\frac{i}{K}$ na 4%, onda bi se $\frac{r}{K}$ popelo na 13%. Srazmerna veličina r popela bi se prema pf_1 i i , ali bi pf' ipak ostalo jednako. Pod obema pretpostavkama popeo bi se zbir od pf_1 , i i r , pošto se proizvodi četiri puta većim kapitalom. Uostalom je Ricardova pretpostavka da prvobitno industrijski profit (plus kamata) guta sav višak vrednosti istorijski i pojmovno netačna. Naprotiv, tek napredak kapitalističke proizvodnje 1. daje industrijskim i trgovackim kapitalistima sav profit iz prve ruke za kasniju raspodelu i 2. reducira rentu na suvišak preko profita. Na ovoj kapitalističkoj osnovici onda opet raste renta, koja je deo profita (tj. viška vrednosti posmatranog kao proizvod ukupnog kapitala), ali nije onaj specifični deo proizvoda koji kapitalista meće u džep.

Pod pretpostavkom da postoje potrebna sredstva za proizvodnju, tj. dovoljna akumulacija kapitala, stvaranje viška vrednosti ne nalazi nikakve druge granice osim radničkog stanovništva, kad je data stopa viška vrednosti, dakle stepen eksploatacije rada; niti druge kakve granice osim stepena eksploatacije rada, kad je dato radničko stanovništvo. A kapitalistički proces proizvodnje sastoji se po svojoj suštini u proizvodnji viška vrednosti predstavljenog viškom proizvoda ili onim alikvotnim delom proizvedenih roba u kome je opredmećen neplaćeni rad. Ne sme se nikad zaboraviti da je proizvodnja tog viška vrednosti — a ponovno pretvaranje jednog njegovog dela u kapital, ili akumulacija, sačinjava integralni deo te proizvodnje viška vrednosti — neposredna svrha i pobuda koja opredeljuje kapitalističku proizvodnju. Stoga se ova proizvodnja nikad ne sme prikazivati kao nešto što ona nije, naime kao proizvodnja koja za svoju neposrednu svrhu ima užitak, ili proizvođenje sredstava užitka za kapitalistu. Tako radeći, potpuno se ispušta iz vida njen specifični karakter koji se pokazuje u čitavoj njenoj unutrašnjoj suštini.

Dobijanje tog viška vrednosti sačinjava neposredni proces proizvodnje, koji, kao što je rečeno, nema drugih granica osim onih što su gore navedene. Čim je količina viška rada koja se dade iscediti opredmećena u robama, višak vrednosti je proizведен. Ali sa ovom proizvodnjom viška vrednosti završen je samo prvi čin kapitalističkog procesa proizvodnje, neposredni proces proizvodnje. Kapital je usisao toliko i toliko neplaćenog rada. S razvitkom procesa koji se izražava u padanju profitne stope, masa ovako proizvođenog viška vrednosti buja u ogromnoj meri. Sad dolazi drugi čin procesa. Ukupna robna masa, ukupni proizvod, kako onaj deo koji naknadjuje postojani i promenljivi kapital tako i onaj koji predstavlja višak vrednosti, mora se prodati. Ne dogodi li se to, ili se dogodi samo delimično, ili samo po cenama koje stoje ispod cena proizvodnje, onda je, doduše, radnik eksploratisan, ali se njegova eksploratacija za kapitalistu ne realizuje

kao takva, može biti nevezana ni s kakvom realizacijom ili skopčana samo s delimičnom realizacijom iscedeđenog viška vrednosti, pa i s delimičnim ili potpunim gubitkom njegovog kapitala. Uslovi neposredne eksploatacije i uslovi njene realizacije nisu identični. Oni se razilaze ne samo po vremenu i po mestu, nego i pojmovno. Jedni su ograničeni samo proizvodnom snagom društva, drugi srazmernošću različnih grana proizvodnje i potrošačkom snagom društva. Ovu poslednju pak ne određuje ni absolutna snaga proizvodnje ni absolutna snaga potrošnje; nego snaga potrošnje na osnovici antagonističkih odnosa raspodele, koja potrošnju velike mase društva svodi na minimum koji se može menjati samo u okviru više ili manje uskih granica. Nju, dalje, ograničava i nagon za akumulacijom, nagon za uvećanjem kapitala i za proizvodnjom viška vrednosti u proširenom razmeru. Ovo je za kapitalističku proizvodnju zakon, dat stalnim revolucijama u samim metodima proizvodnje i obezvredivanjem postojećeg kapitala koje je s njima stalno skopčano, opštom konkurentskom borborom i nužnošću da se proizvodnja poboljšava, a njen razmer proširi, prosto kao sredstvo održanja i pod kaznom propasti. Zato se tržište stalno mora proširivati, tako da njegovi odnosi i uslovi koji njih regulišu sve više uzimaju oblike prirodnog zakona nezavisnog od proizvođača, sve više izmiču njihovoj kontroli. Unutrašnja protivrečnost traži da se izgredi proširivanjem spoljašnjeg polja proizvodnje. Ali što se proizvodna snaga više razvija, to više ona dolazi u opreku sa uskom osnovicom na kojoj počivaju odnosi potrošnje. Na ovoj osnovici, punoj protivrečnosti, nikako nije protivrečnost što je preobilje kapitala spojeno s rastućim preobiljem stanovništva; jer mada bi se, spojivši to dvoje, masa proizvedenog viška vrednosti popela, upravo se time uvećava protivrečnost između uslova pod kojima se ovaj višak vrednosti proizvodi i uslova pod kojima se on realizuje.

Kad je data neka određena profitna stopa, masa profita uvek zavisi od veličine predujmljenog kapitala. Ali onda akumulaciju određuje onaj deo te mase koji se ponovo pretvara u kapital. A taj deo, pošto je jednak profitu minus dohodak koji kapitalista utroši, neće zavisiti samo od vrednosti te mase, nego i od jevtinoće robâ koje kapitalista njome može kupiti, i to delom onih roba koje ulaze u njegovu potrošnju, u njegov dohodak, delom onih koje ulaze u njegov postojani kapital. (Najamnina se ovde pretpostavlja kao data.)

Masa kapitala koju radnik pokreće i čiju vrednost svojim radom održava i čini da se ona ponovo pojavi u proizvodu, skroz je različita od vrednosti koju on dodaje. Ako je masa kapitala = 1000, a dodati rad = 100, onda je reprodukovani kapital = 1100. Ako je masa = 100, a dodati rad = 20, reprodukovani je kapital = 120. U prvom slučaju profitna stopa je = 10%, u drugom = 20%. Pa ipak se iz 100 može više akumulisati nego iz 20. I tako se bujica kapitala, ili njegova akumulacija (ne uzimajući u obzir njegovo obezvredenje usled podizanja proizvodne snage), valja dalje srazmerno silini koju već ima,

a ne srazmerno visini profitne stope. Visoka profitna stopa, ukoliko počiva na visokoj stopi viška vrednosti, moguća je kad je radni dan veoma dug, iako je rad neproizvodan; ona je moguća jer su potrebe radnika veoma male, i zato je prosečna najamnina veoma niska, iako kapital sporo akumuliše, uprkos visokoj profitnoj stopi. Stanovništvo je rad neproizvodan. Niskoj najamnini odgovaraće odsustvo energije kod radnika. Pri tome kapital sporo akumuliše, uprkos visokoj profitnoj stopi. Stanovništvo je stagnantno, a radno vreme koje se troši na proizvod veliko je, mada je najamnina koja se radniku plaća mala.

Profitna stopa pada ne zato što se radnik manje eksploratiše nego zato što se u odnosu prema primjenjenom kapitalu uopšte upotrebljava manje rada.

Ako se, kao što je pokazano, padajuća profitna stopa poklapa s dizanjem profitne mase, onda kapitalista prisvaja veći deo godišnjeg proizvoda rada pod kategorijom kapitala (kao naknadu utrošenog kapitala), a srazmerno manji deo pod kategorijom profita. Otuda fantazija popa Chalmersa^[40] da kapitalisti gutaju to veće profite što manju masu godišnjeg proizvoda izdaju kao kapital; kod čega im onda državna crkva pritiče u pomoć brigom da se veliki deo viška proizvoda utroši umesto da se kapitalizuje. Pop-brka uzrok i posledicu. Uostalom, i pri manjoj stopi masa profita raste s veličinom predujmljenog kapitala. Ali to zahteva u isti mah koncentraciju kapitala, pošto uslovi proizvodnje sada iziskuju primenjivanje veće mase kapitala. To zahteva, isto tako, i njegovu centralizaciju, tj. gutanje malih kapitalista od strane velikih i dekapitalizovanje prvih. Ovo je opet, samo u drugoj potenciji, rastavljanje uslova za rad od proizvođača, među koje ovi sitni kapitalisti još spadaju, pošto kod njih sopstveni rad još igra neku ulogu; kapitalistov rad stoji uopšte u obrnutoj srazmeri prema veličini njegovog kapitala, tj. prema stepenu u kome je on kapitalista. Ovo rastavljanje uslova rada ovamo, a proizvođača onamo, jeste ono što čini pojам kapitala; ono otpočinje s prvobitnom akumulacijom (I knjiga, gl. XXIV), zatim se kao stalni proces ispoljava u akumulaciji i koncentraciji kapitala, a ovde se naposletku izražava kao centralizacija već postojećih kapitala u malo ruku i dekapitalizacija (u nju se sad pretvorila eksproprijacija) mnogo njih. Ovaj bi proces ubrzo doveo kapitalističku proizvodnju do sloma kad pored centripetalne sile protivne tendencije ne bi stalno delovale opet u smislu decentralizacije.

II. Sukob između proširenja proizvodnje i oplodavanja vrednosti

Razvitak društvene proizvodne snage rada pokazuje se dvostruko: prvo, u veličini već proizvedenih proizvodnih snaga, u obimu vrednosti i obimu mase uslova proizvodnje pod kojima se vrši nova pro-

izvodnja, i u absolutnoj veličini već akumulisanog proizvodnog kapitala; drugo, u srazmernoj malenkosti onog dela kapitala koji je predujmljen u najamninu, prema ukupnom kapitalu, tj. u srazmernoj malenkosti živog rada koji se zahteva za reprodukciju i oplodavanje vrednosti nekog datog kapitala, za masovnu proizvodnju. Ovo ujedno prepostavlja koncentraciju kapitala.

U odnosu na primjenjenu radnu snagu, razvitak proizvodne snage pokazuje se opet dvostruko. Prvo, u uvećanju viška rada, tj. u skraćenju potrebnog radnog vremena koje se traži za reprodukciju radne snage. Drugo, u opadanju količine radne snage (broja radnika) koja se uopšte upotrebljava da bi se neki dati kapital pokrenuo.

Oba ova kretanja ne samo da idu ruku pod ruku nego se uザjamno uslovljavaju; ona predstavljaju pojave u kojima se izražava isti zakon. Međutim, na profitnu stopu ona deluju u suprotnom pravcu. Ukupna masa profita jednaka je ukupnoj masi viška vrednosti, profitna stopa = $\frac{v}{K}$ = $\frac{\text{višak vrednosti}}{\text{celokupni predujmljeni kapital}}$. Ali višak vrednosti,

u svom ukupnom iznosu, određen je, prvo, svojom stopom, a drugo, masom rada primjenjenog istovremeno po toj stopi, ili, što je isto, veličinom promenljivog kapitala. Na jednoj se strani jedan činilac, stopa viška vrednosti, penje; na drugoj pada (srazmerno ili absolutno) drugi činilac, broj radnika. Ukoliko razvitak proizvodnih snaga smanjuje plaćeni deo primjenjenog rada, on uvećava višak vrednosti, jer mu uvećava stopu; ali ukoliko smanjuje ukupnu masu rada koju neki dati kapital primenjuje, on smanjuje činilac broja kojim se stopa viška vrednosti množi da bi se iznašla njegova masa. Dva radnika koji rade 12 časova dnevno ne mogu dati istu masu viška vrednosti kao njih 24 od kojih svaki radi samo 2 časa, čak i kad bi mogli živeti od vazduha, pa da stoga nikako ne moraju da rade za sebe. U ovom pogledu, dakle, kompenziranje smanjenog broja radnika podizanjem stepena eksploatacije rada ima izvesne neprelazne granice; stoga ono može kočiti padanje profitne stope, ali ne i ukinuti ga.

S razvijkom kapitalističkog načina proizvodnje profitna stopa dakle pada, dok se masa profita uvećava sa uvećanjem mase primjenjenog kapitala. Kad je stopa data, onda absolutna masa u kojoj kapital raste zavisi od njegove postojeće veličine. Ali kad je, s druge strane, data ova veličina, onda srazmerna u kojoj raste, stopa njegovog rastenja, zavisi od profitne stope. Dizanje proizvodne snage (koje osim toga, kao što je pomenuto, uvek ide uporedno sa obezvređivanjem postojećeg kapitala) može direktno uvećati veličinu vrednosti kapitala samo ako povišenjem profitne stope uveća onaj deo vrednosti godišnjeg proizvoda koji se ponovo pretvara u kapital. Ukoliko dolazi u obzir proizvodna snaga rada, može se ovo dogoditi (jer ova proizvodna snaga nema direktno nikakva posla s *vrednošću* postojećeg kapitala) samo ukoliko se time bilo podiže relativni višak vrednosti, bilo smanjuje vrednost postojanog kapitala, dakle ukoliko se pojevtinjuju

robe koje ulaze bilo u reprodukciju radne snage bilo u elemente postojanog kapitala. Ali i jedno i drugo uključuje obezvredjenje postojećeg kapitala i oboje ide ruku pod ruku sa smanjivanjem promenljivog kapitala prema postojanom. Oboje uslovjava padanje profitne stope i oboje ga usporava. Zatim, ukoliko povišena profitna stopa prouzrokuje uvećanu tražnju za radom, deluje ona u pravcu uvećanja radničkog stanovništva, a time izrabljivoga materijala koji kapital tek i čini kapitalom.

Ali indirektno, razvitak proizvodne snage rada doprinosi uvećanju postojeće kapital-vrednosti uvećavajući masu i raznolikost upotrebnih vrednosti u kojima se predstavlja ista razmenska vrednost i koje sačinjavaju materijalni supstrat, stvarne elemente kapitala, materijalne predmete iz kojih se postojani kapital sastoji direktno, a promenljivi kapital bar indirektno. Istim kapitalom i istim radom stvara se više stvari koje se mogu pretvoriti u kapital, bez obzira na njihovu razmensku vrednost. Stvari koje mogu poslužiti za usisavanje dodatnog rada, dakle i dodatnog viška rada, te tako za obrazovanje dodatnog kapitala. Masa rada kojom kapital može komandovati ne zavisi od vrednosti kapitala, nego od mase sirovina i pomoćnih materija, mašina i elemenata stalnog kapitala, životnih sredstava, iz kojih je sastavljen, pa ma kakva bila njihova vrednost. Pošto s time raste masa primjenjenog rada, dakle i viška rada, raste i vrednost preprodukovanog kapitala i novi višak vrednosti koji mu je dodat.

Ali oba ova momenta koji su obuhvaćeni u procesu akumulacije ne smemo posmatrati samo u mirnoj naporednosti, kako ih Ricardo tretira; oni sadrže protivrečnost koja se ispoljava u protivrečnim tendencijama i pojavama. Oprečni činioci deluju istovremeno jedan nasuprot drugom.

Istovremeno s podsticajima ka stvarnom uvećanju radničkog stanovništva, koji potiču iz uvećanja onog dela ukupnog društvenog proizvoda koji dejstvuje kao kapital, dejstvuju i činioci koji stvaraju samo relativnu prenaseljenost.

Istovremeno s padanjem profitne stope raste masa kapitalâ, a s tim uporedo ide obezvredjenje postojećeg kapitala, koje to padanje zadržava i podstiče na ubrzanje akumulacije kapital-vrednosti.

Istovremeno s razvitkom proizvodne snage razvija se viši sastav kapitala, relativno opadanje promenljivog dela prema postojanom.

Ovi različni uticaji ostvaruju se čas više naporedo u prostoru, čas više uzastopno u vremenu; sukob suprotnih činilaca dobija periodično oduška u krizama. Krize su uvek samo momentana nasilna rešenja postojećih protivrečnosti, silovite erupcije koje za momenat ponovo uspostavljaju poremećenu ravnotežu.

U sasvim opštim crtama, protivrečnost se sastoji u tome što kapitalistički način proizvodnje sadrži tendenciju za apsolutnim razvitkom proizvodnih snaga, bez obzira na vrednost i u njoj sadržani višak vred-

nosti, i bez obzira na društvene odnose u čijem se okviru kapitalistička proizvodnja zbiva; dok s druge strane ima za cilj održanje postojeće kapital-vrednosti i njeno oplodavanje u najvećoj meri (tj. sve ubrzaniji porast te vrednosti). Njegov je specifični karakter u tome što mu je postojeća kapital-vrednost sredstvo za što je moguće veće oplodavanje te vrednosti. Metodi kojima on to postiže uključuju: opadanje profitne stope, obezvredjenje postojećeg kapitala i razvitak proizvodnih snaga rada na račun već proizvedenih proizvodnih snaga.

Periodično obezvredivanje postojećeg kapitala, koje je immanentno sredstvo kapitalističkog načina proizvodnje za zadržavanje pada profitne stope i za ubrzavanje akumulacije kapital-vrednosti stvaranjem novog kapitala, narušava date odnose u kojima se zbiva prometni i reprodukcioni proces kapitala, i zato je praćeno iznenadnim zastojima i krizama procesa proizvodnje.

Relativno opadanje promenljivog kapitala prema postojanome, koje ide uporedno s razvijkom proizvodnih snaga, daje podstrek za porastu radničkog stanovništva, dok neprekidno stvara veštačku prenaseljenost. Akumulacija kapitala, gledana po vrednosti, usporava se padanjem profitne stope, da bi još više ubrzala akumulaciju upotrebnih vrednosti, dok ova opet dovodi u brži tok akumulaciju po vrednosti.

Kapitalistička proizvodnja stalno teži da savlada ove svoje imantne granice, ali ih ona savlađuje samo sredstvima koja joj ove granice nanovo i u silnijem razmeru suprotstavljaju.

Prava granica kapitalističke proizvodnje jeste *sam kapital*, jeste to što se kapital i samooplodavanje njegove vrednosti ispoljava kao polazna i završna tačka, kao pobuda i svrha proizvodnje; što je proizvodnja samo proizvodnja za *kapital*, a ne obrnuto: da su sredstva za proizvodnju prosto sredstva za sve šire razvijanje životnog procesa za *društvo proizvođača*. Zbog toga granice u kojima se jedino može kretati održanje i oplodavanje kapital-vrednosti, koje počiva na eksproprijaciji i osiromašivanju velike mase proizvođača, te granice stalno dolaze u protivrečje s metodima proizvodnje koje kapital mora da upotrebi u svoju svrhu i koji guraju na neograničeno povećanje proizvodnje, na proizvodnju kao samocilj, na bezuslovni razvitak društvenih proizvodnih snaga rada. Sredstvo — bezuslovni razvitak društvenih proizvodnih snaga — dolazi u neprekidni sukob sa ograničenom svrhom, oplodavanjem vrednosti postojećeg kapitala. I stoga, iako je kapitalistički način proizvodnje istorijsko sredstvo za razvijanje materijalne proizvodne snage i stvaranje svetskog tržišta koje njoj odgovara, on je u isto vreme i stalna protivrečnost između ovog njegovog istorijskog zadatka i društvenih odnosa proizvodnje koji nu odgovaraju.

III. Preobilje kapitala uz preobilje stanovništva

S padanjem profitne stope raste minimum kapitala koji pojedinačni kapitalista mora držati u ruci radi proizvodne primene rada; nužan kako radi njegove eksploatacije uopšte, tako i radi toga da primjeno radno vreme bude radno vreme potrebno za proizvodnju roba, da ne prekorači prosek radnog vremena društveno potrebnog za proizvodnju roba. A u isto vreme raste i koncentracija, jer preko izvesnih granica veliki kapital brže akumuliše s malom profitnom stopom nego mali s velikom. Sa svoje strane, opet, ova rastuća koncentracija izaziva na izvesnoj visini nov pad profitne stope. Masa malih rasparčanih kapitala potiskuje se time na put pustolovinu: u špekulaciju, u kreditne prevare, u prevare sa akcijama, krize. Takozvana pletora^{1*} kapitala u suštini se uvek odnosi na pletoru onog kapitala kod kojega pad profitne stope nije nadoknađen njegovom masom — a to su uvek novonastajući, sveži izdanci kapitala — ili na pletoru koja ove kapitale, nesposobne za samostalnu akciju za same sebe, stavlja na raspolažanje voditeljima velikih poslovnih grana u obliku kredita. Ova pletora kapitala niče iz istih okolnosti koje izazivaju relativnu prenaseljenost, i stoga je pojava koja ovu poslednju dopunjuje, mada obe stoje na suprotnim polovima, nezaposleni kapital na jednoj, a nezaposleno radničko stanovništvo na drugoj strani.

Hiperprodukcija kapitala, ne pojedinačnih roba — mada hiperprodukcija kapitala uvek uključuje hiperprodukciju roba — ne znači zbog toga ništa drugo do hiperakumulaciju kapitala. Da bi se razumelo šta ova hiperakumulacija predstavlja (njeno bliže istraživanje daćemo niže), treba je samo postaviti kao apsolutnu. Kada bi ova hiperprodukcija kapitala bila apsolutna? I to hiperprodukcija koja se ne prostire na ovu ili onu ili na nekoliko znatnih oblasti proizvodnje, nego koja bi bila apsolutna u samom svom obimu, koja bi, dakle, obuhvatala sve oblasti proizvodnje?

Apsolutna hiperprodukcija kapitala postojala bi čim bi dodatni kapital za svrhu kapitalističke proizvodnje bio = 0. Ali svrha kapitalističke proizvodnje jeste oplođavanje vrednosti kapitala, tj. prisvajanje viška rada, proizvodnja viška vrednosti, profita. Prema tome, čim bi kapital narastao u takvom odnosu prema radničkom stanovništvu da se ne može ni uvećati apsolutno radno vreme koje to stanovništvo daje, ni proširiti relativni višak radnog vremena (ovo poslednje ionako ne bi bilo izvodljivo u slučaju kad je tražnja za radom tako jaka, kad, dakle, postoji tendencija za dizanjem najamnina); kad, dakle, uvećani kapital proizvodi samo isto onoliku ili čak manju masu viška vrednosti nego pre svog uvećanja, onda bi došlo do apsolutne hiperprodukcije kapitala; tj. uvećani kapital $K + \Delta K$ ne bi proizvodio

^{1*} preobilje

više profita ili bi proizvodio čak manje profita negoli kapital K pre svoga uvećanja za ΔK . U oba ta slučaja došlo bi i do snažnog i iznenadnog padanja opšte profitne stope, ali ovoga puta usled promene u sastavu kapitala koja ne bi poticala iz razvijka proizvodne snage već iz podizanja novčane vrednosti promenljivog kapitala (usled podignutih najamnina) i iz njemu saobraznog pada u odnosu viška rada prema potrebnom radu.

U stvarnosti bi se stvar predstavila tako da bi jedan deo kapitala ležao čitav ili delimično nekorišćen (pošto bi prvo morao istisnuti s položaja već fungirajući kapital da bi uopšte mogao oploditi svoju vrednost), a drugi deo kapitala morao bi oploditi svoju vrednost po nižoj profitnoj stopi usled pritiska nezaposlenog ili poluzaposlenog kapitala. Pri tome bi bilo svejedno što bi jedan deo dodatnog kapitala stupio na mesto staroga, a ovaj zato zauzeo mesto u dodatnom kapitalu. Mi bismo uvek imali na jednoj strani staru sumu kapitala, a na drugoj dodatnu. Pad profitne stope bio bi u ovom slučaju praćen apsolutnim smanjenjem mase profita, pošto se pod našim pretpostavkama masa primenjene radne snage ne bi mogla uvećati, a stopa viška vrednosti popeti, pa se, dakle, ne bi mogla uvećati ni masa viška vrednosti. A smanjena masa profita imala bi se računati na uvećani ukupni kapital. — Ali i kad bismo uzeli da zaposleni kapital produžuje oplodjavati svoju vrednost po staroj profitnoj stopi, dakle da masa profita ostane ista, ipak bi se ona sračunavala na uvećan ukupni kapital, a i to uključuje pad profitne stope. Ako je ukupni kapital od 1000 odbacivao profit od 100, pa posle svog uvećanja na 1500 opet odbacuje samo 100, onda u drugom slučaju 1000 odbacuje još samo $66\frac{2}{3}$. Oplodjavanje vrednosti starog kapitala smanjilo bi se apsolutno. Kapital = 1000 ne bi pod novim okolnostima odbacivao više nego što je ranije odbacivao kapital = $666\frac{2}{3}$.

Međutim je jasno da se ovo stvarno obezvredivanje starog kapitala ne bi moglo dogoditi bez borbe, da dodatni kapital ΔK ne bi bez borbe mogao funkcionisati kao kapital. Profitna stopa ne bi pala zbog konkurenциje usled hiperprodukcije kapitala. Nego naprotiv, zato što snižena profitna stopa i hiperprodukcija kapitala potiču iz istih okolnosti, nastupila bi sada konkurentska borba. Onaj deo ΔK koji bi se nalazio u rukama starih fungirajućih kapitalista, ovi bi manje ili više ostavili da leži neiskorišćen, kako ne bi obezvredili sam svoj originalni kapital i suzili njegovo mesto u polju proizvodnje, ili bi ga upotrebili kako bi, makar i sa trenutnim gubicima, nekorisno ležanje dodatnog kapitala prebacili na nove uljeze i uopšte na svoje konkurente.

Onaj deo od ΔK koji bi se nalazio u novim rukama nastojao bi da zauzme mesto na račun starog kapitala i u tome bi delimično uspeo umrtvijući jedan deo starog kapitala, naterujući ga da mu ustupi staro mesto a on sam da zauzme mesto samo delimično zaposlenog ili potpuno nezaposlenog dodatnog kapitala.

Ostavljanje jednog dela starog kapitala da leži nekorišćen moralo bi se desiti pod svima okolnostima, nekorišćen u svojstvu kapitala, ukoliko treba da funkcioniše kao kapital i da oploduje svoju vrednost. Koji bi deo bio naročito pogoden ovom neupotrebom, odlučila bi konkurentska borba. Dok sve dobro ide, konkurenca dejstvuje, kao što se pokazalo kod izjednačavanja opšte profitne stope, kao praktično bratstvo kapitalističke klase, tako da ona zajednički deli zajednički plen, srazmerno veličini svačijeg udela. Ali čim se više ne radi o podeli profita, već o podeli gubitka, onda svaki gleda da svoj ideo u njemu što je moguće više smanji i da ga baci na vrat drugome. Za klasu je gubitak neizbežan. Ali koliko će od toga poneti svaki pojedinac, da li će on uopšte u tome uzeti učešća, postaje pitanje snage i lukavstva, i konkurenca se onda pretvara u borbu zakrvljene braće. Tada probija suprotnost između interesa svakog pojedinog kapitaliste i interesa kapitalističke klase,isto onako kako se pre toga identičnost tih interesa praktično sprovodila putem konkurenциje.

Pa kako bi se taj sukob opet izravnao i ponovo uspostavili odnosi koji odgovaraju »zdravom« kretanju kapitalističke proizvodnje? Način izravnjanja već se sadrži u samom izražavanju sukoba, o čijem se izravnjanju radi. On uključuje nekorisno ležanje, pa čak i delimično uništenje kapitala, u iznosu vrednosti celog dodatnog kapitala ΔK ili bar jednog njegovog dela. Mada se, kako izlazi već iz prikaza konflikta, deoba toga gubitka ni na koji način ne prostire ravnomerno na pojedine posebne kapitale, nego se odlučuje u konkurentskoj borbi, u kojoj se prema naročitim prednostima ili već stečenim pozicijama gubitak razdeljuje vrlo nejednako i u veoma različnim oblicima, tako da neki kapital leži nekorišćen, drugi biva uništen, treći ima samo relativan gubitak, ili samo privremeno gubi u vrednosti itd.

Međutim, pod svima okolnostima ravnoteža bi se uspostavila umrtvljivanjem, pa čak i uništenjem kapitala u većem ili manjem obimu. Ovo bi se delimično proteglo na materijalnu supstanciju kapitala; tj. deo sredstava za proizvodnju, stalni i opticajni kapital, ne bi funkcisao, ne bi dejstvovao kao kapital; jedan deo započetih proizvodnih poslova bio bi obustavljen. Mada, u ovom pogledu, vreme napada i kvari sva sredstva za proizvodnju (izuzev zemlju), ovde bi usled zastoja u funkcionisanju došlo do daleko jačeg stvarnog razaranja sredstava za proizvodnju. Ali, glavno dejstvo u tom pravcu bilo bi to da bi ta sredstva za proizvodnju prestala da dejstvuju kao sredstva za proizvodnju, da bi nastupilo kraće ili duže razaranje njihove funkcije kao sredstava za proizvodnju.

Glavno razaranje, i to najakutnijeg karaktera, dogodilo bi se u pogledu kapitala ukoliko poseduje svojstvo vrednosti, u pogledu kapital-vrednosti. Deo kapital-vrednosti koji стоји само u obliku uputnica na buduće udele u višku vrednosti, u profitu, u stvari u obliku čistih dužničkih obveznica na proizvodnju u različitim oblicima, odmah se obezvredjuje čim padnu prihodi na koje je sračunat. Jedan deo go-

tovog zlata i srebra leži neupotrebljen, ne funkcioniše kao kapital. Jedan deo roba koje se nalaze na tržištu može izvršiti svoj prometni proces i proces reprodukcije samo огромnim sužavanjem svojih cena, dakle obezvredivanjem kapitala koji predstavlja. Isto se tako više ili manje obezvredjuju elementi stalnog kapitala. Uz to dolazi i to da određeni, pretpostavljeni odnosi cena uslovljavaju proces reprodukcije, zbog čega ovaj usled opšteg pada cena dospeva u zastoj i pometnju. Ovaj poremećaj i zastoj paralizuje funkciju novca kao platežnog sredstva, koja je data istovremeno s razvitkom kapitala i koja počiva na onim pretpostavljenim odnosima cena; prekida na stotinu mesta lanac obaveza plaćanja u određenim rokovima, pooštrava se još time izazvanim slomom kreditnog sistema koji je razvijen istovremeno s kapitalom i vodi tako žestokim akutnim krizama, iznenadnim nasilnim obezvredivanjima i stvarnom zastoju i poremećaju^{1*} procesa reprodukcije, a s time stvarnom opadanju reprodukcije.

Međutim, u igri bi bili istovremeno i drugi činioci. Zastoj proizvodnje ostavio bi nezaposlen deo radničke klase, a time bi zaposleni deo doveo u uslove u kojima bi se morao pomiriti sa snižavanjem najamnine, čak ispod proseka; to je operacija koja za kapital ima sasvim isto dejstvo kao kad bi se pri prosečnoj najamnini uvećao relativni ili apsolutni višak vrednosti. Period prosperiteta podsticao bi brakove među radnicima i smanjio desetkovanje potomstva; te okolnosti — ma koliko one mogle uključivati stvarno uvećanje stvanovništva — ne uključuju uvećanje broja stvarno radnog stanovništva, ali u odnosu radnika prema kapitalu deluju baš tako kao da se uvećao broj radnika koji stvarno funkcionišu. S druge strane, pad cena i konkurentska borba podstakle bi svakog kapitalistu da primenom novih mašina, novih poboljšanih metoda rada, novih kombinacija individualnu vrednost svog ukupnog proizvoda snizi^{2*} ispod njegove opšte vrednosti, tj. da poveća proizvodnu snagu neke date količine rada, da snizi odnos promenljivog kapitala prema postojanom i da time oslobodi radnike, ukratko — da stvari veštačku prenaseljenost. Dalje bi i samo obezvredenje elemenata postojanog kapitala bilo elemenat koji bi uključivao povišenje profitne stope. Masa primenjenog postojanog kapitala porasla bi u odnosu prema promenljivom kapitalu, ali vrednost te mase mogla je pasti. Zastoj koji je nastupio u proizvodnji pripremio bi kasnije proširenje proizvodnje — u kapitalističkim granicama.

I tako bi krug bio prevaljen iznova. Jedan deo kapitala koji je bio obezvređen zastojem u funkcionisanju povratio bi staru vrednost. Uostalom, s proširenim uslovima proizvodnje, s proširenim tržištem i s povišenom proizvodnom snagom opet bi se prošao isti začarani krug.

^{1*} U 1. izdanju: Sturz (= slom); izmenjeno prema Marxovom rukopisu. —

^{2*} U 1. izdanju: über dessen allgemeinen Wert zu erhöhen (povisi iznad njegove opšte vrednosti)

Čak i pod dopustivom krajnjom pretpostavkom, absolutna hiperprodukcija kapitala nije absolutna hiperprodukcija uopšte, nije absolutna hiperprodukcija sredstava za proizvodnju. Ona je hiperprodukcija sredstava za proizvodnju samo ukoliko ova *funkcionišu kao kapital*, pa stoga — srazmerno svojoj vrednosti koja je narasla s njihovom naraslošću masom — uključuju oplođavanje te vrednosti, treba da proizvedu dodatnu vrednost.

Međutim, to bi ipak bila hiperprodukcija, jer bi kapital postao nesposoban da eksploratiše rad u takvom stepenu eksploracije koji je uslovjen »zdravim«, »normalnim« razvitkom kapitalističkog procesa proizvodnje, u stepenu eksploracije koji s rastućom masom primenjenog kapitala uvećava bar masu profita; koji, dakle, isključuje da se profitna stopa snizi u istoj meri u kojoj kapital raste, ili čak da se profitna stopa brže snižava nego što kapital raste.

Hiperprodukcija kapitala nikada nije nešto drugo do hiperprodukcija sredstava za proizvodnju — sredstava za rad i životnih sredstava — koja mogu funkcionisati kao kapital, tj. mogu da se primene za eksploraciju rada po nekom datom stepenu eksploracije, pošto padanje toga stepena eksploracije ispod neke date tačke izaziva poremećaje i zastoje kapitalističkog procesa proizvodnje, krize i razaranje kapitala. Nije protivrečnost što tu hiperprodukciju kapitala prati više ili manje znatna relativna prenaseljenost. Iste okolnosti koje su povisile proizvodnu snagu rada, uvećale masu robnih proizvoda, proširile tržišta, ubrzale akumulaciju kapitala, kako u masi tako i u vrednosti, i snizile profitnu stopu, iste okolnosti rodile su i stalno rađaju relativnu prenaseljenost, prenaseljenost radnika koje suvišni kapital ne upotrebljava zbog niskog stepena eksploracije rada po kome bi ih jedino mogao upotrebiti, ili bar zbog niske profitne stope koju bi oni pri datom stepenu eksploracije davali.

Ako se kapital šalje u inostranstvo, onda se to ne događa zato što se on absolutno ne bi mogao zaposliti u zemlji. To se događa zato što se u inostranstvu može zaposliti po višoj profitnoj stopi. Ali taj je kapital absolutno suvišni kapital za zaposleno radničko stanovništvo i uopšte za datu zemlju. On kao takav postoji pored relativno suvišnog stanovništva, i to je primer kako suvišan kapital može postojati pored suvišnog stanovništva i kako se uzajamno uslovljavaju.

S druge strane, pad profitne stope, spojen sa akumulacijom, nužno rađa konkurenčku borbu. Kompenzacija pada profitne stope rastućom masom profita važi samo za ukupni kapital društva i za krupne kapitaliste sa uređenim preduzećima. Novi dodatni kapital koji samostalno funkcioniše ne nalazi takve uslove naknade, on ih tek mora osvojiti, i tako pad profitne stope izaziva konkurenčku borbu među kapitalistima, a ne obrnuto. Svakako, tu konkurenčku borbu prati prolazno dizanje najamnine i dalji privremeni pad profitne stope koji otuda proističe. Isto se to pokazuje u hiperprodukciji roba, u pretranosti tržištâ. Pošto svrha kapitala nije zadovoljavanje potreba, već

proizvodnja profita, i pošto on tu svrhu postiže jedino metodima koji masu proizvodnje određuju prema razmeru proizvodnje, a ne obrnuto, to stalno mora dolaziti do nesklada između ograničenih dimenzija potrošnje na kapitalističkoj bazi i proizvodnje koja stalno teži da pređe ove svoje unutrašnje granice. Uostalom, kapital se sastoji iz roba, i stoga hiperprodukcija kapitala uključuje hiperprodukciju roba. Otuda onaj čudni fenomen da isti ekonomisti koji poriču hiperprodukciju roba priznaju hiperprodukciju kapitala. Ako se kaže da ne postoji opšta hiperprodukcija, već nesrazmerna među različnim granama proizvodnje, onda to znači samo toliko da se u okviru kapitalističke proizvodnje srazmernost pojedinih grana proizvodnje uspostavlja kao stalni proces iz nesrazmernosti, time što se ovde povezanost celokupne proizvodnje nameće agentima proizvodnje kao slepi zakon, a ne kao zakon koji je, shvaćen njihovim udruženim razumom i zato njima podvrgnut, potčinio proces proizvodnje njihovoj zajedničkoj kontroli. Sa tim se, dalje, zahteva da zemlje u kojima kapitalistički način proizvodnje nije razvijen troše i proizvode u takvom stepenu kako je to pogodno zemljama s kapitalističkim načinom proizvodnje. Ako se kaže da je hiperprodukcija samo relativna, onda je to sasvim tačno; ali čitav kapitalistički način proizvodnje upravo je samo relativan način proizvodnje, čije granice nisu absolutne, ali su za njega, na njegovoj osnovici, absolutne. Kako bi inače mogla nedostajati tražnja za robama u kojima narodna masa oskudeva, i kako bi bilo mogućno da se za tom tražnjom mora tragati u inostranstvu, na dalekim tržištima, da bi se radnicima kod kuće mogla platiti prosečna mera potrebnih životnih sredstava? Zbog toga što samo u ovoj specifičnoj, kapitalističkoj vezi suvišni proizvod dobija oblik u kome ga njegov vlasnik može staviti na raspolaganje potrošnji samo ako se za njega ponovo pretvara u kapital. Naposletku, ako se kaže da kapitalisti treba svoje robe da razmenjuju i pojedu samo između sebe samih, onda se zaboravlja čitav karakter kapitalističke proizvodnje, i zaboravlja se da se radi o oplodavanju vrednosti kapitala, a ne o njegovoj potrošnji. Ukratko, sve zamerke protiv očiglednih pojava hiperprodukcije (pojava koje za te zamerke ne mare) svode se na to da granice *kapitalističke* proizvodnje nisu granice *proizvodnje uopšte*, pa da zato nisu ni granice ovog specifičnog, kapitalističkog načina proizvodnje. Ali protivrečnost ovog kapitalističkog načina proizvodnje sastoji se baš u njegovoj težnji za apsolutnim razvijanjem proizvodnih *snaga*, koja stalno dolazi u sukob sa specifičnim *uslovima* proizvodnje u kojima se kapital kreće i jedino se može kretati.

Ne proizvodi se odviše životnih sredstava u srazmeri prema postojećem stanovništvu. Naprotiv. Proizvodi ih se premalo da bi pristojno i ljudski zadovoljila masu stanovništva.

Ne proizvodi se odviše sredstava za proizvodnju da bi se zaposlio za rad sposobni deo stanovništva. Naprotiv. Proizvodi se, prvo, odviše veliki deo stanovništva koji je stvarno nesposoban za rad,

koji je svojim uslovima upućen na izrabljivanje rada drugih, ili na radove koji mogu važiti kao takvi samo u nekom mizernom načinu proizvodnje. A drugo, ne proizvodi se sredstava za proizvodnju dovoljno da bi čitavo za rad sposobno stanovništvo radilo pod najproizvodnjim uslovima, dakle da bi njegovo apsolutno radno vreme bilo skraćeno masom i efektivnošću postojanog kapitala koji se upotrebljava u toku radnog vremena.

Ali se periodično proizvodi odviše sredstava za rad i životnih sredstava da bi ona mogla funkcionisati kao sredstva za eksploataisanje radnika po nekoj određenoj profitnoj stopi. Proizvodi se odviše roba da bi se u njima sadržana vrednost i u njoj uključeni višak vrednosti pod uslovima raspodele i odnosima potrošnje kakvi su dati kapitalističkom proizvodnjom mogli realizovati i opet pretvoriti u novi kapital, tj. da bi se taj proces izvodio bez stalno ponavljanih eksplozija.

Ne proizvodi se odviše bogatstva. Ali se periodički proizvodi odviše bogatstva u njegovim kapitalističkim, antagonističkim oblicima.

Granica kapitalističkog načina proizvodnje ispoljava se:

1. u tome što razvitak proizvodne snage rada stvara u vidu padanja profitne stope takav zakon koji na izvesnoj tački najneprijateljske istupa prema njenom sopstvenom razvitu, pa zato stalno mora da se savlađuje putem kriza;

2. u tome što umesto da o proširavanju ili ograničavanju proizvodnje odlučuje srazmera proizvodnje prema društvenim potrebama, prema potrebama društveno razvijenih ljudi, o tome odlučuje prisвајanje neplaćenog rada, i srazmera toga neplaćenog rada prema opredmećenom radu uopšte, ili, da se izrazimo kapitalistički, profit i srazmera toga profita prema primjenjenom kapitalu, dakle izvesna visina profitne stope. Zbog toga za proizvodnju nastupaju granice već na takvom stepenu proširenja proizvodnje koji bi se pod drugom pretpostavkom, naprotiv, pokazao kao daleko nedovoljan. Ona dospeva u zastoj, ne tamo gde to nalaže zadovoljenost potreba, već gde to zahteva proizvodnja i realizovanje profita.

Ako profitna stopa padne, onda nastaju, s jedne strane, napregnutost kapitala kako bi pojedinačni kapitalista pomoću boljih metoda itd. oborio individualnu vrednost svoje pojedinačne robe ispod njene prosečne društvene vrednosti i tako, pri datoj tržišnoj ceni, postigao ekstraprofit; s druge strane, prevare i opšte podržavanje prevara strasnim pokušajima da se novim metodima proizvodnje, novim plasmanima kapitala, novim avanturama obezbedi ma kakav ekstraprofit koji bi bio nezavisан od opšteg proseka i koji bi se digao iznad njega.

Profitna stopa, tj. srazmerni priraštaj kapitala, pre svega je važan za sve nove, samostalno grupisane izdanke kapitala. I čim bi obrazovanje kapitala palo isključivo u ruke malog broja gotovih krupnih kapitala, za koje masa profita pruža protivtežu profitnoj stopi, uopšte bi se ugasio oživljavajući plamen proizvodnje. Ona bi zadremala. U kapitalističkoj proizvodnji profitna stopa predstavlja pokretačku snagu

i proizvodi se samo ono što se i ukoliko se može proizvoditi s profitom. Otuda strah engleskih ekonomista zbog opadanja profitne stope. To što Ricarda uznemirava već sama mogućnost toga pokazuje baš njegovo duboko razumevanje uslova kapitalističke proizvodnje. Baš ono što mu se prebacuje da on, ne vodeći brigu o »ljudima«, ima pri razmatranju kapitalističke proizvodnje u vidu samo razvitak proizvodnih snaga — pa ma kakvim žrtvama u ljudima i kapital-vrednostima bio taj razvitak otkupljen — to je kod njega upravo najznačajnije. Razvitak proizvodnih snaga društvenog rada jeste istorijski zadatak i opravdanje kapitala. Upravo time on nesvesno stvara materijalne uslove za viši oblik proizvodnje. Ono što Ricarda uznemirava jeste to što sam razvitak proizvodnje dovodi u opasnost profitnu stopu, koja je stimulus kapitalističke proizvodnje i uslov kao i podstrekač akumulacije. A tu je kvantitativni odnos sve. U stvari, u osnovi leži nešto dublje, što on samo naslućuje. Tu se na čisto ekonomski način, tj. sa buržoaskog stanovišta, u granicama kapitalističkog razuma, sa stanovišta same kapitalističke proizvodnje, pokazuje njena granica, njena relativnost, to da ona nije neki apsolutni već samo istorijski način proizvodnje koji odgovara izvesnoj ograničenoj epohi razvijanja materijalnih uslova proizvodnje.

IV. Dopune

Pošto je razvitak proizvodne snage rada veoma nejednak u raznim industrijskim granama, i to nejednak ne samo po stepenu nego se često vrši u suprotnom pravcu, to proizlazi da masa prosečnog profita (= višak vrednosti) mora stajati daleko ispod one visine koja bi se mogla očekivati prema razvitku proizvodne snage u najnaprednjim industrijskim granama. To što se razvitak proizvodne snage u različnim granama industrije vrši ne samo u veoma različitim proporcijama, nego često u suprotnom pravcu, ne potiče samo iz anarchije konkuren-cije i osobenosti buržoaskog načina proizvodnje. Proizvodnost rada vezana je i za prirodne uslove, koji često postaju manje izdašni u istoj srazmeri u kojoj se penje proizvodnost — ukoliko ona zavisi od društvenih uslova. Otuda suprotno kretanje u tim različitim oblastima, napredak ovde, nazadak тамо. Treba se setiti, na primer, samog uticaja godišnjih doba, od čega zavisi količina najvećeg dela svih sirovina, iscrpljenja šuma, rudnika uglja i gvožđa itd.

Ako opticajni deo postojanog kapitala, sirovina itd. u svojoj masi stalno raste srazmerno proizvodnoj snazi rada, to nije slučaj sa stalnim kapitalom, zgradama, mašinama, uređajima za osvetljenje, zagrevanje itd. Mada mašina postaje apsolutno skuplja sa porastom njene telesne mase, ona postaje relativno jeftinija. Ako pet radnika proizvode deset puta više roba nego ranije, to neće udesetostručiti predujam stalnog kapitala; iako vrednost toga dela postojanog kapitala raste s razvijkom

proizvodne snage, ona ni izdaleka ne raste u istoj srazmeri. Mi smo već više puta istakli razliku odnosa postojanog kapitala prema promenljivom, kako se on izražava u padanju profitne stope, i istog odnosa kako se on s razvijanjem proizvodnosti rada predstavlja u vezi sa pojedinačnom robom i njenom cenom.

{Vrednost robe određena je ukupnim radnim vremenom, minulim i živim, koje u nju ulazi. Porast proizvodnosti rada sastoji se upravo u tome što se smanjuje udeo živog rada, a uvećava udeo minulog rada, ali tako da se smanjuje ukupna suma rada koji se nalazi u robi; dakle da se živi rad smanjuje više nego što se minuli rad uvećava. Minuli rad otelovljen u vrednosti robe — postojani deo kapitala — sastoji se delom od rabaćenja stalnog, delom od opticajnog postojanog kapitala koji sav ulazi u robu — tj. od sirovine i pomoćne materije. Onaj deo vrednosti koji potiče od sirovine i pomoćne materije mora se smanjiti sa [povišenjem] proizvodnosti rada, jer se ova proizvodnost u odnosu na te materije pokazuje baš u tome što im se vrednost snizila. Nasuprot tome, za rastuću proizvodnu snagu rada baš je karakteristično da se stalni deo postojanog kapitala veoma jako uvećava; pa zbog toga i onaj deo njegove vrednosti koji se rabaćenjem prenosi na robe. A da bi se neki novi metod proizvodnje potvrdio kao stvarno uvećanje proizvodnosti, mora on na pojedinačnu robu prenosi za rabaćenje stalnog kapitala manji dodatni deo vrednosti nego što je odbitak onog dela vrednosti koji se uštedjuje usled smanjenja živog rada, jednom reči, on mora smanjiti vrednost robe. On to mora činiti, razume se, čak i onda kada, kao što se dešava u nekim pojedinačnim slučajevima, u obrazovanje vrednosti robe ulazi osim dodatnog dela rabaćenja stalnog kapitala i dodatni deo vrednosti za uvećane ili skuplje sirovine ili pomoćne materije. Svi dodaci vrednosti moraju biti više nego izravnati smanjenjem vrednosti koje proizlazi iz smanjenja živog rada.

Ovo smanjivanje celokupne količine rada koja ulazi u robu izgleda, prema tome, da je bitna oznaka uvećane proizvodne snage rada, svejedno pod kakvim se društvenim uslovima proizvodi. U društvu u kome proizvođači regulišu svoju proizvodnju po unapred izrađenom planu, pa čak i u prostoj robnoj proizvodnji, proizvodnost rada bezuslovno bi se i merila tim merilom. Ali kako s time стоји u kapitalističkoj proizvodnji?

Uzmimo da određena kapitalistička grana proizvodnje proizvodi normalni komad svoje robe pod sledećim uslovima: rabaćenje stalnog kapitala iznosi po komadu $\frac{1}{2}$ šilinga ili marke; u vidu sirovina i pomoćnih materija ulazi $1\frac{1}{2}$ šilinga; u najamnini 2 šilinga, a pri stopi viška vrednosti od 100% višak vrednosti iznosi 2 šilinga. Ukupna vrednost = 22 šilinga ili marke. Uprošćenja radi uzimamo da u toj grani proizvodnje kapital ima prosečni sastav društvenog kapitala, dakle da se cena proizvodnje robe poklapa s njenom vrednošću, a profit kapitaliste s proizvedenim viškom vrednosti. Onda je cena koštanja robe = $\frac{1}{2} + 1\frac{1}{2} + 2 = 20$ šilinga, prosečna profitna stopa

$\frac{2}{20} = 10\%$, a cena proizvodnje komada robe jednaka je njenoj vrednosti = 22 šilinga ili marke.

Uzmimo da se pronađe mašina koja bi svela na polovinu živi rad potreban za svaki komad, ali da se pri tom utrostruči deo vrednosti koji se sastoji iz rabaćenja stalnog kapitala. Onda stvar stoji ovako: rabaćenje = $1\frac{1}{2}$ šilinga, sirovina i pomoćne materije kao ranije $17\frac{1}{2}$ šilinga, najamnina 1 šiling, višak vrednosti 1 šiling, ukupno 21 šiling ili marka. Roba je sad pala u vrednosti za 1 šiling; nova mašina od-sudno je uvećala proizvodnost rada. Ali za kapitalistu se stvar postavlja ovako: njegova cena koštanja sada je: $1\frac{1}{2}$ šilinga rabaćenje, $17\frac{1}{2}$ šilinga sirovine i pomoćne materije, 1 šiling najamnina, ukupno 20 šilinga kao ranije. Pošto nova mašina ne menja stopu viška vrednosti neposredno, mora on dobiti 10% preko cene koštanja, što čini 2 šilinga; cena proizvodnje ostaje, dakle, neizmenjena = 22 šilinga, ali jedan šiling iznad vrednosti. Za društvo koje proizvodi pod kapitalističkim uslovima roba nije pojevtinila, nova mašina nije poboljšanje. Prema tome, kapitalista nema interesa da uvede novu mašinu. I pošto bi njenim uvođenjem svoje dosadašnje, još neporabaćene mašine učinio prosto bezvrednim, pretvorio ih u staro gvožđe, pošto bi, dakle, pretrpeo pozitivnu štetu, on se dobro čuva od te gluposti, za njega utopističke gluposti.

Prema tome, zakon uvećane proizvodne snage rada ne važi za kapital bezuslovno. Za kapital se ta proizvodna snaga uvećava ne kad se uopšte uštedi na živom radu, nego samo kad se na *plaćenom* delu živog rada uštedi više nego što se dodaje minulog rada, kako je to već ukratko nagovešteno u knjizi I, glava XIII, 2, str. 409/398^{1*} Tu kapitalistički način proizvodnje pada u novu protivrečnost. Njegov istorijski poziv jeste bezobzirno, u rastućoj geometrijskoj progresiji razvijanje proizvodnosti ljudskog rada. On izneverava taj poziv čim se, kao ovde, suprotstavi razvijanju proizvodnosti. On time samo ponovo dokazuje da postaje starački slab i da se sve više preživljuje. }³⁷

Rastući minimum kapitala, koji sa porastom proizvodne snage postaje potreban za uspešno vođenje samostalnog industrijskog preduzeća, ispoljava se u konkurenciji ovako: čim primena novog skupljeg uređaja preduzeća postane opšta, manji kapitali ne mogu više osnivati takvo preduzeće. Samo u početku mehaničkih pronađazaka u različnim oblastima proizvodnje mogu tu samostalno fungirati manji kapitali. S druge strane, vrlo velika preduzeća, sa veoma visokom srazmerom

³⁷ Gornje se nalazi u zagradama zbog toga što, iako je redigovano iz jedne beleške u originalnom rukopisu, u nekim izlaganjima prelazi okvir materijala navedenog u originalu. — F. E.

^{1*} Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 348.

postojanog kapitala, kao železnice, ne daju prosečnu profitnu stopu, već samo deo od nje, kamatu. Inače bi opšta profitna stopa pala još niže. Tome nasuprot, veliko nagomilavanje kapitala nalazi i ovde polje za direktno poslovanje u obliku akcija.

Porast kapitala, dakle akumulacija kapitala, uključuje u sebi smanjivanje profitne stope samo ako sa tim porastom nastupe gore razmatrane promene u odnosu organskih sastavnih delova kapitala. Međutim, uprkos stalnim, svakodnevnim prevratima u načinu proizvodnje, sad ovaj sad onaj veći ili manji deo ukupnog kapitala produžuje za izvesno vreme da se akumuliše na bazi datog prosečnog odnosa onih sastavnih delova, tako da s njegovim porastom ne dolazi do organske promene, dakle nisu dati ni uzroci padanja profitne stope. Ovo stalno uvećavanje kapitala, dakle i proširivanje proizvodnje na osnovici starog metoda proizvodnje, koji mirno teče dalje, dok se naporedo već uvode novi metodi, opet je jedan uzrok iz koga se profitna stopa ne smanjuje u istoj meri u kojoj raste ukupni društveni kapital.

Povećavanje apsolutnog broja radnika, uprkos srazmernom smanjivanju promenljivog, u najamninu predujmljenog kapitala, ne vrši se u svima granama proizvodnje niti se vrši ravnomerno. U poljoprivredi može opadanje elemenata živog rada da bude apsolutno.

Uostalom, što se broj radnika apsolutno uvećava uprkos svom relativnom opadanju, samo je potreba kapitalističkog načina proizvodnje. Za nj radne snage već postaju suvišne čim više nije nužno da budu zaposlene 12 do 15 časova dnevno. Razvitak proizvodnih snaga koji bi smanjio apsolutni broj radnika, tj. koji bi u stvari sposobio celu naciju da ukupnu svoju proizvodnju izvrši u manjem odseku vremena, izazvao bi revoluciju, jer bi većinu stanovništva izbacio iz stroja. U ovome se opet pojavljuje specifična granica kapitalističke proizvodnje, kao i to da ona nikako nije neki apsolutni oblik za razvitak proizvodnih snaga i proizvodnju bogatstva, nego da, naprotiv, na izvesnoj tački dolazi u sukob s njim. Delimično, taj se sukob ispoljava u periodičnim krizama, koje proističu iz činjenice da sad ovaj sad onaj deo radničkog stanovništva postaje suvišan u svom starom načinu zaposlenja. Njena granica jeste dokolica radnika. Nje se ništa ne tiče apsolutna dokolica koju društvo dobija. Njoj je razvitak proizvodne snage važan samo ukoliko uvjećava višak radnog vremena radničke klase, a ne ukoliko uopšte smanjuje radno vreme za materijalnu proizvodnju; tako se kapitalistička proizvodnja kreće u suprotnosti.

Videli smo da rastuća akumulacija kapitala uključuje njegovu rastuću koncentraciju. Tako raste vlast kapitala, u kapitalistioličeno osamostaljenje društvenih uslova proizvodnje naspram stvarnih proizvođača. Kapital se sve više pokazuje kao društvena moć, čiji je funkcijonер kapitalista, i koja više ne stoji ni u kakvoj mogućoj srazmeri prema onome što može da stvori rad pojedinačne individue — nego kao otuđena, osamostaljena društvena moć, koja istupa nasuprot društva kao stvar i kao vlast kapitaliste pomoću te stvari. Protivrečnost između

opšte društvene moći u koju se kapital pretvara i privatne moći pojedinačnih kapitalista nad tim društvenim uslovima proizvodnje razvija se sve upadljivije i uključuje razrešenje toga odnosa time što u isto vreme uključuje preobraćanje uslova proizvodnje u opšte, zajedničke, društvene uslove proizvodnje. Ovo preobraćanje dato je razvitkom proizvodnih snaga pod kapitalističkom proizvodnjom i načinom na koji se taj razvitak vrši.

Ma koliko neki novi način proizvodnje bio proizvodniji ili ma za koliko on uvećavao stopu viška vrednosti, nijedan kapitalista neće ga dobrovoljno primeniti ako taj novi način smanjuje stopu profita. Ali svaki takav novi način proizvodnje pojevtinjuje robe. On ih, dakle, najpre prodaje iznad njihove cene proizvodnje, možda i iznad njihove vrednosti. On trpa u džep razliku koja postoji između troškova njihove proizvodnje i tržišne cene ostalih roba koje se proizvode uz veće troškove proizvodnje. On to može zato što je prosek radnog vremena koje je društveno potrebno za proizvodnju tih roba veći od radnog vremena koje zahteva novi način proizvodnje. Njegov produkcioni postupak stoji iznad proseka društvenog postupka. Ali konkurenčija uopštava novi postupak i podvrgava ga opštem zakonu. Tada nastupa snižavanje profitne stope — možda prvo u ovoj oblasti proizvodnje, pa se posle toga izravnava sa drugima — koje je, dakle, potpuno nezavisno od volje kapitalista.

Uz ovu tačku treba još napomenuti da isti zakon vlada i u onim oblastima proizvodnje čiji proizvod ne ulazi ni neposredno ni posredno u radnikovu potrošnju ili u uslove za proizvodnju njegovih životnih sredstava; dakle i u onim oblastima proizvodnje gde nikakvo pojevtinjanje robe ne može uvećati relativni višak vrednosti, pojevtiniti radnu snagu. (Svakako, pojevtinjenje postojanog kapitala može u svima tim granama da povisi profitnu stopu uz nepromenjenu eksploataciju radnika.) Čim novi način proizvodnje počne da se širi i time bude stvarno dat dokaz da se te robe mogu proizvoditi jeftinije, moraju kapitalisti koji rade pod starim uslovima proizvodnje prodavati svoj proizvod ispod njihove pune cene proizvodnje, jer je vrednost te robe pala, jer radno vreme koje je njima potrebno za njihovu proizvodnju stoji iznad društvenog. Jednom reči — ovo se ispoljava kao uticaj konkurenčije — oni takođe moraju uvesti novi način proizvodnje u kome je odnos promenljivog kapitala prema postojanome smanjen.

Sve okolnosti koje dovode do toga da primena mašina pojevtinjuje cene njima proizvođenih roba uvek se svode na smanjenje količine rada koju usisa pojedinačna roba; a drugo, na smanjenje onog dela rabaćenja mašinerije čija vrednost ulazi u pojedinačnu robu. Što je rabaćenje mašinerije sporije, na toliko se više robe razdeljuje, to više živog rada ona zamjenjuje do roka svoje reprodukcije. U oba slučaja uvećavaju se količina i vrednost stalnog postojanog kapitala prema promenljivome.

»All other things being equal, the power of a nation to save from its profits varies with the rate of profits, is great when they are high, less, when low; but as the rate of profits declines, all other things do not remain equal... A low rate of profit is ordinarily accompanied by a rapid rate of accumulation, relatively to the numbers of the people, as in England... a high rate of profit by as lower rate of accumulation, relatively to the numbers of the people.«^{1*} Primeri: Poljska, Rusija, Indija itd. (Richard Jones, *An Introductory Lecture on Pol. Econ.*, London 1833, str. 50. i dalje.)

Jones pravilno ističe da se uprkos padanju profitne stope uvećavaju inducements and faculties to accumulate^{2*}. Prvo, zbog rastuće relativne prenaseljenosti. Drugo, zato što s rastućom proizvodnosti rada raste masa upotrebnih vrednosti koje su predstavljene istom razmenskom vrednošću, dakle masa materijalnih elemenata kapitala. Treće, zato što se umnožavaju grane proizvodnje. Četvrto, usled razvijanja kreditnog sistema, akcionarskih društava itd. i s time nastalom lakoćom da se novac pretvori u kapital a da neko ne mora sam postati industrijski kapitalista. Peto, usled povećanja potreba i požude za bogatnjem. Šesto, usled rastućeg masovnog ulaganja stalnog kapitala itd.

Tri glavne činjenice kapitalističke proizvodnje:

1. Koncentracija sredstava za proizvodnju u malo ruku, usled čega ona prestaju da se ispoljavaju kao svojina neposrednih radnika i, naprotiv, pretvaraju se u društvene sile proizvodnje. Mada isprva kao privatna svojina kapitalista. Ovi su trustees^{3*} buržoaskog društva, ali oni trpaju u džep sve plodove ove svoje povereničke uloge.

2. Organizacija samog rada kao društvenog: kooperacijom, podelom rada i povezivanjem rada sa prirodnim naukama.

I sa jedne i sa druge strane kapitalistički način proizvodnje ukida privatnu svojinu i privatni rad, mada u antagonističkim oblicima.

3. Uspostavljanje svetskog tržišta.

U srazmeri prema stanovništvu ogromna proizvodna snaga koja se razvija u okviru kapitalističkog načina proizvodnje i — mada ne u istoj srazmeri — porast kapital-vrednosti (ne samo njihovog materijalnog supstrata), koje rastu mnogo brže nego stanovništvo, protivreče i bazi koja u odnosu prema rastućem bogatstvu postaje sve uža i za koju ta ogromna proizvodna snaga dejstvuje, i odnosima oplođavanja vrednosti toga bujajućeg kapitala. Otuda krize.

^{1*} »Ako su sve druge okolnosti jednake, sposobnost nacije da štedi od svojih profita menja se sa profitnom stopom, velika je kad je ona visoka, manja je kad je ona niska; ali kad profitna stopa padne, onda svi drugi uslovi ne mogu ostati jednaki... Nisku profitnu stopu obično prati brza akumulacija u odnosu prema broju stanovništva kao u Engleskoj..., a visoku profitnu stopu akumulacija sporija u odnosu prema broju stanovništva.« — ^{2*} podsticaji i mogućnosti za akumulisanje — ^{3*} poverenici

Četvrti odeljak

Pretvaranje robnog i novčanog kapitala u kapital trgovine robom i kapital trgovine novcem (trgovački kapital)

GLAVA ŠESNAESTA

Kapital trgovine robom

Trgovački ili trgovinski kapital deli se na dva oblika ili podvrste: kapital trgovine robom i kapital trgovine novcem; njih ćemo sada pobliže okarakterisati ukoliko je to potrebno za analizu kapitala u njegovoј osnovnoј strukturi. A ovo je tim potrebnije što moderna ekonomija, čak i u svojim najboljim predstavnicima, direktno trpa trgovinski kapital na jednu gomilu sa industrijskim i u stvari potpuno previđa njegova karakteristična svojstva.

Kretanje robnog kapitala bilo je analizirano u II knjizi.^{1*} Ako se posmatra ukupni kapital društva, jedan njegov deo, mada se sastoji iz uvek drugih elemenata, te je i u svojoј veličini promenljiv, nalazi se stalno na tržištu kao roba, da bi prešao u novac; drugi deo nalazi se na tržištu kao novac, da bi prešao u robu. On se stalno nalazi u kretanju ovog prelaženja, ove formalne metamorfoze. Ukoliko se ova funkcija kapitala koji se nalazi u prometnom procesu uopšte osamostali kao posebna funkcija nekog posebnog kapitala, ukoliko se fiksira kao funkcija koju podela rada dodeljuje posebnoј vrsti kapitalista, robni kapital postaje kapitalom trgovine robom ili komercijalnim kapitalom.

Već smo (knj. II, gl. VI, »Troškovi prometa«, 2 i 3) izložili u kojoj se meri transportna industrija, održavanje i raspodela robâ u obliku sposobnom za raspodelu imaju smatrati kao procesi proizvodnje koji se nastavljaju u okviru prometnog procesa. Ove epi-zode prometa robnog kapitala delom se brkaju s funkcijama koje su svojstvene trgovačkom kapitalu, ili kapitalu trgovine robom; delom, pak, nalaze se u praksi izmešane s njegovim svojstvenim specifičnim funkcijama, mada se s razvitkom društvene podele rada funkcija trgovačkog kapitala izrađuje i u čistom obliku, tj. odvojena od onih realnih funkcija i samostalna prema njima. Za našu svrhu, gde se radi o tome da se odredi specifična razlika ovog posebnog vida kapitala, valja nam,

^{1*} Vidi u 22. tomu ovog izdanja, str. 79 - 89.

dakle, ostaviti po strani te funkcije. Ukoliko kapital koji funkcioniše jedino u prometnom procesu, specijalno kapital trgovine robom, delimično spaja te funkcije sa svojima, utoliko on ne istupa u svom čistom obliku. Njegov čisti oblik imamo kad skinemo i uklonimo te funkcije.

Videli smo da egzistencija kapitala kao robnog kapitala i metamorfoza kroz koju on prolazi u okviru prometne oblasti, na tržištu, kao robni kapital — a ova se metamorfoza sastoji u kupovanju i prodavanju, pretvaranju iz robnog kapitala u novčani i iz novčanog u robni kapital — sačinjava fazu procesa reprodukcije industrijskog kapitala, dakle ukupnog njegovog procesa proizvodnje; ali da se on u isti mah u ovoj svojoj funkciji kao prometni kapital razlikuje od sebe samog kao proizvodnog kapitala. To su dva odvojena, različna oblika egzistencije istog kapitala. Jedan deo ukupnog društvenog kapitala nalazi se neprekidno u ovom obliku egzistencije kao prometni kapital na tržištu, vezan za proces ove metamorfoze, mada za svaki pojedini kapital njegova egzistencija u obliku robnog kapitala, i njegova metamorfoza kao takvoga, predstavlja samo prolaznu tačku koja stalno isčezava i stalno se opet ponavlja, prolazni stadijum kontinuiteta njegovog procesa proizvodnje, i mada se zbog toga stalno menjaju elementi robnog kapitala koji se nalazi na tržištu, pošto se stalno izvlače s robnog tržišta i isto mu se tako stalno vraćaju kao nov proizvod procesa proizvodnje.

Međutim, kapital trgovine robom nije ništa drugo do preobraženi oblik jednog dela toga prometnog kapitala koji se stalno nalazi na tržištu, u procesu metamorfoze, i koji je vazda obuhvaćen prometnom oblašću. Kažemo jednoga dela, jer se jedan deo prodaje i kupovine robâ stalno vrši neposredno među samim industrijskim kapitalistima. U ovom istraživanju mi potpuno ostavljamo po strani taj deo, pošto nimalo ne doprinosi određenju pojma, sagledavanju specifične prirode trgovačkog kapitala, a s druge strane, za našu svrhu već je u II knjizi iscrpno izložen.

Trgovac robom, kao kapitalista uopšte, stupa na tržište prvo kao predstavnik izvesne novčane sume koju predujmljuje kao kapitalista, tj. koju hoće da iz x (prvobitne vrednosti sume) pretvorи u $x + \Delta x$ (tu sumu plus profit na nju). Ali je za njega, ne samo kao kapitalistu uopšte nego specijalno kao trgovca robom, samo po sebi razumljivo da se njegov kapital mora na tržištu prvobitno pojaviti u obliku novčanog kapitala, jer on robe ne proizvodi, nego samo trguje njima, služi kao posrednik za njihovo kretanje, a da bi njima trgovao, mora ih prvo kupiti, dakle biti posednik novčanog kapitala.

Uzmimo da neki trgovac robom poseduje 3000£ , koje iskorišćuje kao trgovinski kapital. Na primer, kupi sa ove 3000£ $30\,000$ aršina platna od fabrikanta platna, po 2 šilinga aršin. On prodaje tih $30\,000$ aršina. Ako je prosečna godišnja profitna stopa = 10% , i on po odbitku svih sporednih troškova napravi 10% godišnjeg profita, onda je na koncu godine one 3000£ pretvorio u 3300£ . Kako on taj profi-

pravi, to je pitanje koje ćemo tek kasnije raspraviti. Ovde hoćemo prvo da razmotrimo jedino oblik kretanja njegovog kapitala. Sa 3000£ on stalno kupuje platno i stalno to platno prodaje; stalno ponavlja tu operaciju kupovanja radi prodavanja, N—R—N', prosti oblik kapitala, kakav je potpuno vezan za prometni proces, a da ne bude prekidan intervalom procesa proizvodnje koji leži izvan njegovog sopstvenog kretanja i njegove funkcije.

Pa kakav je odnos toga kapitala trgovine robom prema robnom kapitalu kao pukom obliku egzistencije industrijskog kapitala? Što se tiče fabrikanta platna, on je trgovčevim novcem realizovao vrednost svoga platna, izvršio prvu fazu metamorfoze svog robnog kapitala, njegovo pretvaranje u novac, te sada može, pri inače neizmenjenim okolnostima, novac ponovo pretvoriti u pređu, ugalj, najamninu itd., a s druge strane, u životna sredstva itd. radi utroška svoga dohotka; dakle, ne obazirući se na utrošak dohotka, može produžiti proces reprodukcije.

Ali, mada se za njega, proizvođača platna, metamorfozā platna u novac, njegova prodaja, već dogodila, ona još nije izvršena za samo platno. Ono se još jednakom nalazi na tržištu kao robni kapital sa namenom da izvrši svoju prvu metamorfozu, da bude prodato. S tim se platnom zbila jedino promena u ličnosti njegovog vlasnika. Po svome sopstvenom određenju, po svome položaju u procesu, ono je i sad robni kapital, roba na prodaju, kao i ranije; samo što je sada u ruci trgovca, mesto, kao ranije u ruci proizvođača. Funkciju prodavanja te robe, omogućavanja prve faze njene metamorfoze, trgovac je oduzeo od proizvođača i pretvorio je u svoj poseban posao, dok je ranije to bila funkcija koja je proizvođaču preostajala da je izvrši pošto je završio funkciju njene proizvodnje.

Uzmimo da trgovcu ne podje za rukom da onih 30 000 aršina proda za vreme intervala koji je potreban proizvođaču platna da na tržište baci ponovo 30 000 aršina u vrednosti od 3000£. Trgovac ih ne može iznova kupiti, jer mu onih 30 000 neprodatih aršina još leže na stovarištu i nisu mu se još preobratili natrag u novčani kapital. Tada nastaje zastoj, prekid reprodukcije. Istina, proizvođač platna mogao bi imati na raspolaganju dodatni novčani kapital koji bi on, nezavisno od prodaje onih 30 000 aršina, bio sposoban da pretvori u proizvodni kapital, te da tako produži proces proizvodnje. Ali ovakva pretpostavka ne menja stvar ni u čemu. Ukoliko u obzir dolazi kapital koji je predujmljen u 30 000 aršina, njegov proces reprodukcije jeste i ostaje prekinut. Ovde se, dakle, doista očvidno pokazuje da operacije trgovca nisu drugo do operacije koje se uopšte moraju izvršiti da bi se proizvođačev robni kapital pretvorio u novac; operacije koje omogućavaju funkcije robnog kapitala u procesu prometa i procesu reprodukcije. Kad bi se umesto nezavisnog trgovca tom prodajom, a pored toga i kupovinom, imao isključivo baviti prost nameštenik proizvođačev, onda ta veza ni trenučka ne bi bila prikrivena.

Kapital trgovine robom nije, dakle, ništa drugo do proizvođačev robni kapital koji ima da prođe kroz proces svog pretvaranja u novac, da na tržištu izvrši svoju funkciju kao robni kapital, samo što se ova funkcija, umesto kao uzgredna operacija proizvođača, pokazuje sad kao isključiva operacija posebne vrste kapitalista, trgovaca robom, što se osamostaljuje kao posao posebnog ulaganja kapitala.

Uostalom, to se pokazuje i u specifičnom obliku prometa kapitala trgovine robom. Trgovac kupuje robu i onda je prodaje: $N - R - N'$. U prostom robnom prometu, pa i u robnom prometu kakav se ispoljava kao prometni proces industrijskog kapitala, $R' - N - R$, promet se vrši posredstvom toga što svaki komad novca dvaput prelazi iz ruke u ruku. Proizvođač platna prodaje svoju robu, platno, pretvara je u novac; kupčev novac prelazi u njegove ruke. Tim istim novcem on kupuje pređu, ugalj, rad itd., izdaje taj isti novac opet da bi vrednost platna ponovo pretvorio u robe koje sačinjavaju elemente proizvodnje platna. Roba koju kupuje nije ista roba, nije roba iste vrste kao roba koju prodaje. On je prodao proizvode, a kupio sredstva za proizvodnju. Ali je u kretanju trgovačkog kapitala odnos drukčiji. Trgovac platnom kupuje sa 3000£ 30 000 aršina platna; tih istih 30 000 aršina platna on prodaje da bi iz prometa izvukao natrag novčani kapital (3000£ i uz njih profit). Ovde se, dakle, ne premeštaju dvaput isti komadi novca, već ista roba; ona prelazi iz ruku prodavca u ruke kupca i iz ruku kupca, koji je sad postao prodavac, u ruke nekog drugog kupca. Ona se prodaje dva puta i može se još i više puta prodati ako se mnogi trgovci uvuku kao posrednici; i tek putem ove ponovljene prodaje, ovog dvokratnog premeštanja iste robe, izvlači prvi kupac natrag novac koji je predujmio kupujući robe, omogućuje se povratak tog novca njemu. U slučaju kad imamo $R' - N - R$, dvokratno premeštanje istoga novca omogućuje da roba bude otuđena u jednom, a prisvojena u drugom vidu. U drugom slučaju, $N - R - N'$, dvokratno premeštanje iste robe omogućuje da se predujmljeni novac opet izvuče iz prometa. Upravo se u tome pokazuje da roba još nije definitivno prodata kad iz ruku proizvođača pređe u ruke trgovca, da ovaj samo nastavlja operaciju prodavanja ili omogućavanja funkcije robnog kapitala. Ali se u isti mah u tome pokazuje da ono što je za proizvodnog kapitalistu $R - N$, prosto funkcija njegovog kapitala u njegovom prolaznom vidu kao robnog kapitala, jeste za trgovca $N - R - N'$, posebno oplođenje vrednosti novčanog kapitala koji je on predujmio. Jedna faza metamorfoze robâ pokazuje se ovde, u odnosu na trgovca, kao $N - R - N'$, dakle kao evolucija jedne naročite vrste kapitala.

Trgovac definitivno prodaje robu, naime platno, potrošaču, bilo da je ovaj potrošač proizvodni (npr. beljar) ili individualni, koji će platno utrošiti na svoju privatnu potrebu. Time mu se vraća predujmljeni kapital (s profitom) i on može operaciju početi iznova. Da je kod kupovine platna novac funkcionisao samo kao platežno sredstvo,

tako da je trgovac imao da plati tek šest nedelja posle uzimanja robe, a da je prodao pre ovoga roka, on bi mogao platiti proizvođače platna a da sam i nije predujmio nikakav novčani kapital. Da ga nije prodao, morao bi o roku, umesto onog časa kad mu je platno liferovano, predujmiti one 3000£; a da ga je usled pada tržišne cene prodao ispod cene po kojoj ga je kupio, morao bi deo koji mu nedostaje naknaditi iz sopstvenog kapitala.

Pa šta kapitalu trgovine robom daje karakter kapitala koji samostalno funkcioniše, dok se on u ruci proizvođača, koji sam prodaje svoj proizvod, očevidno ispoljava samo kao poseban oblik njegovog kapitala u posebnoj fazi svog procesa reprodukcije, za vreme dok se zadržava u prometnoj oblasti?

Prvo: to što robni kapital u ruci agenta, različnog od njegovog proizvođača, vrši na tržištu svoje definitivno pretvaranje u novac, dakle svoju prvu metamorfozu, svoju funkciju koja mu pripada ^{qua1*} robnom kapitalu, i što se ova funkcija robног kapitala izvršuje posredstvom trgovčevih operacija, njegovim kupovanjem i prodavanjem, tako da se ta operacija formira kao poseban, od ostalih funkcija industrijskog kapitala odvojen i zbog toga osamostaljen posao. To je poseban oblik društvene podele rada, tako da se deo funkcije koja se inače ima da izvrši u posebnoj fazi procesa reprodukcije kapitala, u ovom slučaju u prometu, ispoljava kao isključiva funkcija naročitog agenta prometa, različitog od proizvođača. Ali se time ovaj posebni posao još nikako ne bi ispoljio kao funkcija posebnog kapitala, različitog od industrijskog kapitala koji se nalazi u procesu svoje reprodukcije, i samostalnog prema ovome; kao što se doista kao takav i ne pojavljuje tamo gde robnu trgovinu vrše prosti trgovачki putnici ili drugi neposredni agenti industrijskog kapitaliste. Tome se, dakle, mora pridružiti još jedan momenat.

Drugo: ovaj momenat dolazi otuda što samostalni agent prometa, trgovac, u tome položaju predujmljuje novčani kapital (sopstveni ili uzajmljen). Ono što se za industrijski kapital koji se nalazi u procesu svoje reprodukcije predstavlja prosto kao R—N, pretvaranje robnog kapitala u novčani kapital ili prosto prodaja, to se za trgovca predstavlja kao N—R—N', kao kupovanje i prodavanje iste robe, pa stoga kao povratak novčanog kapitala, koji se od njega udaljuje kupovinom, putem prodaje natrag njemu.

Za trgovca, ukoliko predujmljuje kapital u kupovanje robe od proizvođača, uvek se R—N, pretvaranje robnog kapitala u novčani, predstavlja kao N—R—N; uvek prva metamorfoza robnog kapitala, mada se isti čin za proizvođača, ili za industrijski kapital koji se nalazi u procesu svoje reprodukcije, može predstaviti kao N—R, ponovno pretvaranje novca u robu (sredstva za proizvodnju), ili kao druga faza metamorfoze. Za proizvođača platna bilo je R—N prva metamorfoza,

^{1*} kao

pretvaranje robnog kapitala u novčani. Za trgovca se ovaj čin predstavlja kao N—R, pretvaranje njegovog novčanog kapitala u robni kapital. Pa ako sad proda platno beljaru, onda će to za beljara predstavljati N—R, pretvaranje novčanog kapitala u proizvodni kapital, ili drugu metamorfozu njegovog robnog kapitala; za trgovca, pak, R—N, prodaju platna koje je bio kupio. Ali je robni kapital što ga je proizveo fabrikant platna uistinu tek sada konačno prodat, ili ovo trgovčeve N—R—N predstavlja samo posredni proces za R—N između dva proizvodača. Ili uzmimo da fabrikant platna kupi jednim delom vrednosti prodatoga platna predu od nekog trgovca predom. Onda je to za njega N—R. Ali za trgovca koji prodaje predu, to je R—N, preprodaja pređe; a u odnosu na samu predu, kao robni kapital, to je samo njena konačna prodaja kojom ona iz prometne oblasti prelazi u oblast potrošnje; R—N, definitivno okončanje njene prve metamorfoze. Bilo, dakle, da trgovac od industrijskog kapitaliste kupuje ili mu prodaje, njegovo N—R—N, kružni tok trgovačkog kapitala, uvek izražava samo ono što u odnosu na sam robni kapital, kao oblik kroz koji prolazi industrijski kapital koji se reprodukuje, jeste samo R—N, samo izvršenje njegove prve metamorfoze. N—R trgovačkoga kapitala samo je za industrijskog kapitalistu u isti mah R—N, ali ne i za robni kapital koji je on^{1*} proizveo: to je samo prelaz robnog kapitala iz ruke industrijalca u ruku agenta prometa; tek R—N trgovačkog kapitala jeste konačno R—N fungirajućeg robnog kapitala. N—R—N jesu samo dva R—N istog robnog kapitala, dve uzastopne prodaje istoga, koje samo služe njegovoj poslednjoj i definitivnoj prodaji.

Robni kapital uzima, dakle, u kapitalu trgovine robom vid samostalne vrste kapitala time što trgovac predujmljuje novčani kapital koji oplođuje svoju vrednost kao kapital, koji funkcioniše kao kapital samo time što se isključivo bavi posredovanjem u metamorfozi robnog kapitala, njegovoj funkciji kao robnog kapitala, tj. njegovom pretvaranju u novac, a to čini stalnim kupovanjem i prodavanjem robâ. Ovo je njegova isključiva operacija; ova delatnost, koja posreduje u prometnom procesu industrijskog kapitala, isključiva je funkcija novčanog kapitala kojim trgovac operiše. Ovom funkcijom pretvara on svoj novac u novčani kapital, ostvaruje svoje N kao N—R—N', i tim istim procesom pretvara robni kapital u kapital trgovine robom.

Kapital trgovine robom, ukoliko i dotle dok postoji u obliku robnog kapitala — kad posmatramo proces reprodukcije ukupnog društvenog kapitala — očigledno nije ništa drugo nego onaj deo industrijskog kapitala koji sada postoji i funkcioniše kao robni kapital, a koji se još nalazi na tržištu, koji je još u procesu svoje metamorfoze. Prema tome, ono što sad imamo da posmatramo u odnosu na ukupni

^{1*} U 1. izdanju: für ihn (za njega); izmenjeno prema Marxovom rukopisu.

proces reprodukcije kapitala jeste samo taj novčani kapital, samo *novčani* kapital predujmljen od trgovca i koji je isključivo namenjen kupovanju i prodavanju, i koji zbog toga nikad ne uzima oblik drukčiji od oblika robnog i novčanog kapitala, nikada oblik proizvodnog kapitala, i uvek ostaje zatvoren u prometnoj oblasti kapitala.

Čim je proizvođač, fabrikant platna, prodao trgovcu svojih 30 000 aršina za 3000£, kupuje on sa ovako dobijenim novcem potrebna sredstva za proizvodnju, i njegov kapital ponovo ulazi u proces proizvodnje; njegov se proces proizvodnje nastavlja, teče bez prekida. Za njega se pretvaranje njegove robe u novac izvršilo. Ali, kao što videsmo, pretvaranje se još nije izvršilo za samo platno. Ono još nije definitivno ponovo pretvoreno u novac, još nije kao upotrebljiva vrednost ušlo u potrošnju, bilo proizvodnu bilo individualnu. Sada trgovac platnom predstavlja na tržištu isti robni kapital koji je proizvođač platna tamo prвobитно predstavljao. Za ovoga se proces metamorfoze skratio, ali samo da bi se nastavio u trgovčevoj ruci.

Ako bi proizvođač platna morao da čeka dok njegovo platno stvarno bude prestalo biti roba, dok ne bude prešlo na poslednjeg kupca, proizvodnog ili individualnog potrošača, njegov proces reprodukcije bio bi prekinut. Ili, da ga ne bi prekidal, morao bi svoje operacije ograničiti, morao bi u pređu, ugalj, rad itd., ukratko — u elemente proizvodnog kapitala, pretvoriti manji deo svog platna, a veći njegov deo zadržati kod sebe kao novčanu rezervu, da bi, dok se jedan deo njegovog kapitala nalazi na tržištu kao roba, drugi deo mogao produžiti proces proizvodnje, tako da se, kad se ovaj pojavi na tržištu kao roba, onaj drugi vraća u novčanom obliku. Ovu podelu njegovog kapitala ne odstranjuje intervencija trgovca. Ali bez trgovčeve intervencije morao bi onaj deo prometnog kapitala koji postoji u obliku novčane rezerve uvek biti veći u odnosu prema onom delu koji je zaposlen u obliku proizvodnog kapitala, a saobrazno tome morao bi se ograničiti razmer reprodukcije. Umesto toga, proizvođač sada može stalno primenjivati veći deo svog kapitala u pravom procesu proizvodnje, a manji kao novčanu rezervu.

Ali se zato sada drugi deo društvenog kapitala u obliku trgovачkog kapitala stalno nalazi u oblasti prometa. On se primenjuje stalno samo radi kupovanja i prodavanja robe. Tako izgleda da se izvršila samo promena ličnosti koje ovaj kapital imaju u ruci.

Ako bi trgovac, umesto da za 3000£ kupi platna u nameri da ga preprodai, sam proizvodno primenio ove 3000£, uvećao bi se proizvodni kapital društva. Na svaki način, tada bi proizvođač platna morao držati znatniji deo svog kapitala kao novčanu rezervu, a isto tako i trgovac koji se sad pretvorio u industrijskog kapitalistu. S druge strane, kad trgovac ostaje trgovac, proizvođač uštedjuje vreme na prodavanje i može to vreme upotrebiti na nadziranje procesa proizvodnje, dok trgovac mora sve svoje vreme upotrebljavati na prodavanje.

U slučaju da trgovački kapital ne prekorači svoje nužne proporcije, valja uzeti:

1. da je, usled podele rada, kapital koji se bavi isključivo kupovanjem i prodavanjem (a ovamo, pored novca za nabavku robe, spada i novac koji se mora predujmiti u rad potreban za vršenje trgovačkog posla, u trgovčev postojani kapital, stovarišne zgrade, transport itd.) manji nego što bi bio kad bi industrijski kapitalista sam morao da vodi sav trgovački deo svog preduzeća;

2. da se, zbog toga što se trgovac bavi isključivo ovim poslom, ne samo proizvođaču njegova roba brže pretvara u novac, već da sam robni kapital brže prolazi svoju metamorfozu nego što bi to činio u ruci proizvođačevoj;

3. da, ako posmatramo ukupni trgovački kapital u odnosu prema industrijskome, jedan obrt trgovačkog kapitala može predstavljati ne samo obrte mnogih kapitala u jednoj oblasti proizvodnje, nego obrte niza kapitala u različitim oblastima proizvodnje. Prvi slučaj imamo kad npr. trgovac platnom, pošto je sa svoje 3000£ kupio i preprodao proizvod nekog proizvođača platna, pre nego što ovaj proizvođač ponovo baci na tržište istu količinu robâ, kupi i preprodaje proizvod nekog drugog ili više proizvođača platna, postajući tako posrednik za obrte različitih kapitala u istoj oblasti proizvodnje. Drugi, kad trgovac npr. posle prodaje platna kupi svilu, dakle bude posrednik za obrt kapitala u nekoj drugoj oblasti proizvodnje.

Uopšte, treba napomenuti sledeće: obrt industrijskog kapitala nije ograničen samo vremenom prometa, već i vremenom proizvodnje. Ukoliko trgovački kapital trguje samo jednom određenom vrstom robe, njegov obrt nije ograničen obrtom jednog industrijskog kapitala, već obrtom svih industrijskih kapitala u istoj grani proizvodnje. Pošto je kupio i prodao platno jednoga, trgovac može kupiti i prodati platno nekog drugog pre no što prvi opet baci neku robu na tržište. Isti trgovački kapital može, dakle, jedno za drugim poslužiti izvršenju različitih obrta kapitala uloženih u jednu granu proizvodnje; tako da njegov obrt nije istovetan sa obrtim nekog pojedinačnog industrijskog kapitala, te stoga i ne zamenjuje samo jednu novčanu rezervu koju bi ovaj pojedinačni industrijski kapitalista morao imati in petto^{1*}. Obrt trgovačkog kapitala u jednoj oblasti proizvodnje naravno da je ograničen njenom ukupnom proizvodnjom. Ali on nije ograničen granicama proizvodnje ili vremenom obrta pojedinačnog kapitala iste oblasti, ukoliko je ovo vreme obrta određeno vremenom proizvodnje. Uzmimo da A lifieruje neku robu za čije proizvođenje treba tri meseca. Pošto je trgovac nju kupio i prodao recimo za mesec dana, može on kupiti i prodati isti proizvod nekog drugog proizvođača. Ili, pošto je prodao npr. žito nekog zakupca, može istim novcem kupiti i prodati žito drugog itd. Obrt njegovog kapitala ograničen

^{1*} u pripravnosti

je masom žita koju on može uzastopno kupiti i prodati u nekom datom vremenu, npr. za godinu dana, dok je obrt zakupničkog kapitala, ne uzimajući u obzir vreme prometa, ograničen vremenom proizvodnje koje traje godinu dana.

Ali obrt istog trgovačkog kapitala može isto tako dobro da posluži izvršenju obrta kapitalâ u različnim granama proizvodnje.

Ukoliko isti trgovački kapital u različitim obrtima služi tome da različite robne kapitale sukcesivno pretvori u novac, dakle ih redom kupuje i prodaje, vrši on kao novčani kapital onu istu funkciju prema robnom kapitalu koju novac uopšte vrši prema robama brojem svojih opticaja u nekom datom periodu.

Obrt trgovačkog kapitala nije identičan sa obrtom ili jedanput izvršenom reprodukcijom nekog industrijskog kapitala iste veličine; naprotiv, on je jednak zbiru obrta niza takvih kapitala, bilo u istoj bilo u različnim oblastima proizvodnje. Što se trgovački kapital brže obrće, to je manji, što se sporije obrće, to je veći onaj deo ukupnog novčanog kapitala koji figuriše kao trgovački kapital. Što je proizvodnja nerazvijenija, to je veća suma trgovačkog kapitala u srazmeri prema sumi roba koje su uopšte bačene u promet; ali je on utoliko manji, uzet apsolutno ili u poređenju s razvijenijim stanjima. U obrnutom slučaju, obrnuto. Zbog toga se u takvim nerazvijenim stanjima najveći deo pravog novčanog kapitala nalazi u rukama trgovaca, čiji imetak na taj način sačinjava naspram ostalih novčani imetak.

Brzina prometa novčanog kapitala preduumljenog od strane trgovca zavisi: 1. od brzine kojom se obnavlja proces proizvodnje, a različni procesi proizvodnje jedni u druge zahvataju; 2. od brzine potrošnje.

Nije nužno da trgovački kapital izvede samo gore posmatrani obrt, da prvo za sav obim svoje vrednosti kupi robu, a onda da je proda. Trgovac izvodi oba kretanja u isti mah. Njegov kapital deli se tada na dva dela. Jedan se sastoji iz robnog kapitala, drugi iz novčanog. Ovamo on kupuje i time svoj novac pretvara u robu. Onamo prodaje i time pretvara drugi deo robnog kapitala u novac. Na jednoj mu strani prtiče njegov kapital natrag kao novčani kapital, dok mu s druge strane prtiče robni kapital. Što je veći deo koji postoji u jednom, to je manji deo koji postoji u drugom obliku. To se vrši naizmenično i izravnava se. Ako se sa upotrebotom novca kao prometnog sredstva spoji i njegova upotreba kao platežnog sredstva i kreditni sistem koji na njemu izrasta, onda se novčanokapitalski deo trgovačkog kapitala još više smanjuje u odnosu prema veličini transakcija koje ovaj trgovački kapital izvršuje. Budem li za 1000£ kupio vina na tro-mesečni poček, pa prodam vino za gotovo pre isteka tri meseca, onda za ovu transakciju ne treba ni pare predujma. U ovom je slučaju jasno kao sunce i to da novčani kapital, koji ovde figuriše kao trgovački kapital, apsolutno nije ništa drugo do sam industrijski kapital u svome obliku kao novčani kapital, u svom vraćanju sebi u obliku novca.

(Što proizvođač, koji je svoju robu prodao za 1000£ na trimesečni poček, može za ovo da eskontuje kod bankara menicu, tj. dužnikovu priznаницu, ne menja stvar ni u čemu i nema s kapitalom trgovca robom nikakva posla.) Ako bi u međuvremenu tržišne cene robe pale možda za $\frac{1}{10}$, onda ne samo da trgovac ne bi imao nikakvog profita nego bi uopšte dobio natrag samo 2700£ umesto 3000. On bi morao da doda 300£ da bi platio. Ovih 300£ funkcionalne bi samo kao rezerva za izravnanje razlike u ceni. Ali isto važi i za proizvođača. Da je on sam prodavao po cenama koje su padale, bio bi i on izgubio 300£ i ne bi mogao opet otpočeti proizvodnju u istom razmeru ako ne bi imao rezervnog kapitala.

Trgovac platnom kupuje za 3000£ platna od fabrikanta; od ovih 3000£ ovaj plaća recimo 2000 da bi kupio predu; tu predu on kupuje od trgovca predom. Novac kojim fabrikant plaća prodavca pređe nije novac trgovca platnom, jer je ovaj za ovo dobio robu u iznosu te sume. To je novčani oblik njegovog sopstvenog kapitala. Sad se u ruci prodavca pređe ove 2000£ pojavljuju kao vraćeni novčani kapital; ali u kojoj meri su one to, za razliku od ovih 2000£ kao skinutog novčanog oblika platna a prihvaćenog novčanog oblika pređe? Ako je trgovac predom kupio na kredit, a prodao za gotovo pre no što dođe njegov rok plaćanja, onda u ovih 2000£ nema ni jedne pare trgovačkog kapitala koja bi se razlikovala od novčanog oblika koji industrijski kapital sam uzima u svome procesu kruženja. Kapital trgovine robom, ukoliko dakle nije puki oblik industrijskog kapitala koji se nalazi u trgovčevoj ruci u vidu robnog ili novčanog kapitala, nije drugo do onaj deo novčanog kapitala koji pripada samom trgovcu i koji se promeće kupovinom i prodajom robe. Ovaj deo predstavlja u umanjenom razmeru onaj deo kapitala, predujmljenog u proizvodnju, koji bi se uvek morao nalaziti u rukama industrijalaca kao novčana rezerva, u vidu kupovnih sredstava, i uvek cirkulisati kao njihov novčani kapital. Sada se ovaj deo, reducirani, nalazi u ruci trgovačkih kapitalista; kao takav on stalno funkcioniše u prometnom procesu. On je onaj deo ukupnog kapitala koji, ne uzimajući u obzir trošenje dohotka, mora stalno da cirkuliše na tržištu kao kupovno sredstvo da bi održavao u toku kontinuitet procesa reprodukcije. On je utoliko manji u odnosu prema ukupnom kapitalu ukoliko je brži proces reprodukcije i ukoliko je razvijenija funkcija novca kao platežnog sredstva, tj. kreditnog sistema.³⁸

³⁸ Da bi mogao da klasificuje trgovački kapital kao proizvodni kapital, Ramsay ga brka s transportnom industrijom i naziva trgovinu »the transport of commodities from one place to another« [prenos roba s jednog mesta na drugo]. (*An Essay on the Distribution of Wealth*, str. 19.) Ovo isto brkanje već kod Verrija (*Meditazioni sull' Economia Politica*, § 4 [Milano 1804, str. 32]) i Saya (*Traité d'Economie Politique*, I, str. 14, 15). — U spisu *Elements of Political Economy* (Andover i New York 1835) kaže S. P. Newman: »U postojećem ekonomskom us-

Trgovački kapital nije drugo do kapital koji funkcioniše u prometnoj oblasti. Prometni proces jeste jedna faza ukupnog procesa reprodukcije. Ali se u prometnom procesu ne proizvodi vrednost, dakle ni višak vrednosti. Zbivaju se samo promene oblika iste mase vrednosti. Uistinu se ne zbiva ništa drugo do metamorfoza robâ, koja kao takva nema nikakva posla sa stvaranjem ili sa promenom vrednosti. Što se pri prodaji proizvedene robe ostvaruje neki višak vrednosti, to je zato što ovaj već postoji u njoj; zato i kod drugog čina, kod ponovne razmene novčanog kapitala za robu (elemente proizvodnje), kupac ne ostvaruje neki višak vrednosti nego se tu razmenom novca za sredstva za proizvodnju i radnu snagu samo priprema proizvodnja viška vrednosti. Naprotiv. Ukoliko ove metamorfoze iziskuju vreme prometa — a to je vreme u kome kapital uopšte ne proizvodi, pa, dakle, ne proizvodi ni višak vrednosti — to znači ograničenje stvaranja vrednosti, a višak vrednosti izraziće se kao profitna stopa upravo u obrnutoj сразмери prema trajanju vremena prometa. Stoga trgovački kapital ne stvara ni vrednost ni višak vrednosti, tj. neposredno ne. Ukoliko doprinosi skraćenju vremena prometa, on može posredno pomoći da se uveća višak vrednosti koji proizvodi industrijski kapitalista. Ukoliko pomaže da se tržište proširi i omogućuje podelu rada među kapitalistima, dakle osposobljava kapital da radi u većem razmeru, njegova funkcija unapređuje proizvodnost industrijskog kapitala i njegovu akumulaciju. Ukoliko skraćuje vreme obrta, on povišava сразмерu viška vrednosti prema predujmljenom kapitalu, dakle profitnu stopu. Ukoliko za oblast prometa vezuje manji deo kapitala kao novčani kapital, on uvećava onaj deo kapitala koji se direktno primenjuje u proizvodnji.

trojstvu društva, sam čin koji vrši trgovac stojeći između proizvođača i potrošača, predujmljujući prвome kapital, a primajući od njega proizvode kao protivuslugu, i uručujući ove proizvode onome drugome primajući za to od ovoga natrag kapital, jeste transakcija koja i olakšava ekonomski proces zajednice i dodaje vrednost proizvodima u vezi s kojima se ona vrši.« (Str. 174.) Tako intervencijom trgovca proizvođač i potrošač štede vreme i novac. Ova usluga zahteva preduimanje kapitala i rada i mora se nagraditi, »pošto dodaje vrednost proizvodima, jer isti proizvodi imaju u rukama potrošača veću upotrebnu vrednost (worth) nego u rukama proizvođača. I tako se njemu trgovina, sasvim kao g. Sayu, pokazuje kao »strictly an act of production« [strogo uvez kao čin proizvodnje]. (Str. 175). Ovo Newmannovo gledište iz osnove je pogrešno. *Upotreбna vrednost* neke robe veća je u potrošačevoj negoli u proizvođačevoj ruci zato što se ona uopšte tek ovde ostvaruje. Jer se upotreбna vrednost neke robe ostvaruje, stupa u funkciju, tek kad roba pređe u oblast potrošnje. U ruci proizvođačevoj ona postoji samo u potencijalnom obliku. Ali se neka roba ne plaća dvaput, prvo njena razmenska vrednost, a onda još ekstra njena upotreбna vrednost. Time što plaćam njenu razmensku vrednost, prisvajam ja sebi njenu upotreбnu vrednost. A razmenska vrednost ne dobija ni najmanji priraštaj time što roba prelazi iz ruke proizvođača ili trgovačkog posrednika u ruku potrošača.

GLAVA SEDAMNAESTA

Trgovinski profit

U drugoj knjizi^{1*} videli smo da čiste funkcije kapitala u prometnoj oblasti — operacije koje industrijski kapitalista mora preduzimati, prvo da bi realizovao vrednost svojih roba, a drugo da bi tu vrednost ponovo pretvorio u elemente proizvodnje robe, operacije za omogućenje metamorfoza robног kapitala $R' - N - R$, dakle činovi prodavanja i kupovanja — ne stvaraju ni vrednost ni višak vrednosti. Naprotiv se pokazalo da vreme koje se za ovo zahteva postavlja, objektivno u odnosu na robe, a subjektivno u odnosu na kapitalistu, granice stvaranju vrednosti i viška vrednosti. Naravno, ono što važi o metamorfozi robног kapitala po sebi ne menja se ni u čemu time što jedan njegov deo uzima vid kapitala trgovine robom, ili što se operacije posredstvom kojih se vrši metamorfoza robног kapitala pojavljuju kao poseban posao posebnog odeljka kapitalistâ, ili kao isključiva funkcija jednog dela novčanog kapitala. Ako prodavanje i kupovanje roba — a na ovo se i svodi metamorfoza robног kapitala $R' - N - R$ — kad ih vrše industrijski kapitalisti sami nisu operacije koje stvaraju vrednost ili višak vrednosti, onda oni to никако ne mogu postati time što će ih, mesto njih, vršiti druga lica. Zatim, kad onaj deo ukupnog društvenog kapitala koji stalno mora biti raspoloživ kao novčani kapital da proces reprodukcije ne bi bio prekidan prometnim procesom, već da bi bio kontinuelan — kad taj novčani kapital ne stvara ni vrednost ni višak vrednosti, onda on ta svojstva ne može steći time što će ga namesto industrijskih kapitalista, radi izvršenja istih funkcija, u promet stalno ubacivati neki drugi odeljak kapitalista. Do koje mere trgovački kapital može posredno biti proizvodan, već je nagovešteno, a kasnije ćemo to još opširnije ispitati.

Prema tome, kapital trgovine robom — ako odbacimo sve heterogene funkcije, kao čuvanje, ekspediciju, transport, razdeljivanje, detaljiranje, koje s njim mogu biti spojene, i ograničavajući ga na njegovu pravu funkciju kupovanja radi prodavanja — ne stvara ni vrednost ni višak vrednosti, već samo posreduje u njihovoј realizaciji, a

^{1*} Vidi u 22. tomu ovog izdanja, str. 107 - 110.

s time u isti mah i u pravoj razmeni roba, njihovom prelaženju iz jednih ruku u druge, društvenoj razmeni materije. Ipak, pošto prometna faza industrijskog kapitala isto tako sačinjava fazu procesa reprodukcije kao i proizvodnja, mora i kapital koji stalno samostalno funkcioniše u prometnom procesu isto tako donositi prosečan godišnji profit kao i kapital koji funkcioniše u različnim granama proizvodnje. Kada bi trgovački kapital donosio procentualno veći prosečni profit nego industrijski kapital, tada bi se deo industrijskog kapitala pretvorio u trgovački kapital. Ako bi donosio niži prosečni profit, došlo bi do obratnog procesa: deo trgovačkog kapitala pretvorio bi se u industrijski kapital. Nijedna vrsta kapitala ne može s tako velikom lakoćom promeniti svoju namenu, svoju funkciju, kao trgovački kapital.

Pošto sam trgovački kapital ne proizvodi višak vrednosti, jasno je da višak vrednosti koji na njega otpada u obliku prosečnog profita sačinjava deo viška vrednosti proizvedenog od ukupnog proizvodnog kapitala. Ali je pitanje sada: kako trgovački kapital privlači sebi onaj deo viška vrednosti ili profita, proizведенog od proizvodnog kapitala, koji otpada na njega?

Samo je privid da je trgovački profit puki dometak, nominalno povišenje cene roba iznad njihove vrednosti.

Jasno je da trgovac može svoj profit vući samo iz cene roba koje je prodao, i još više, da taj profit, koji pravi prodajući svoje robe, mora biti jednak razlici između njegove kupovne i njegove prodajne cene, jednak suvišku ove poslednje preko one prve.

Moguće je da u robu, pošto bude kupljena, a pre no što se proda, uđu dodatni troškovi (prometni troškovi), a isto je tako moguće da to ne bude slučaj. Budu li takvi troškovi ušli, jasno je da suvišak prodajne cene preko kupovne cene neće predstavljati samo profit. Da bismo istraživanje uprostili, pretpostavićemo prvo da takvi troškovi ne ulaze.

Kod industrijskog kapitaliste razlika između prodajne i kupovne cene njegovih roba jednaka je razlici između njihove cene proizvodnje i njihove cene koštanja, ili ako posmatramo ukupni društveni kapital, jednaka je razlici između vrednosti roba i njihove cene koštanja za kapitaliste, što se opet svodi na razliku ukupne količine u njima opredmećenog rada preko količine u njima opredmećenog plaćenog rada. Pre no što robe koje je industrijski kapitalista kupio budu ponovo bačene na tržište kao robe sposobne za prodaju, one prolaze kroz proces proizvodnje u kome se tek proizvodi onaj sastavni deo njihove cene koji će se kasnije realizovati kao profit. Ali s trgovcem robama je drugčije. Robe se nalaze u njegovoj ruci samo dotle dok se nalaze u procesu svoga prometa. On samo nastavlja njihovu prodaju koju je otpočeo proizvodni kapitalista, realizovanje njihove cene, pa ih stoga ne podvrgava nikakvom međuprocesu u kome bi one ponovo mogle da usisaju višak vrednosti. Dok industrijski kapitalista u prometu samo realizuje dotad proizvedeni višak vrednosti ili profit, trgovac na-

protiv treba u prometu i pomoću prometa svoj profit ne samo da realizuje, nego da ga tek napravi. Ovo izgleda da je moguće samo tako što on robe, koje mu je industrijski kapitalista prodao po njihovim cenama proizvodnje, ili ako posmatramo ukupni robni kapital, po njihovim vrednostima, prodaje iznad njihovih cena proizvodnje, vrši nominalno dometanje na njihove cene, dakle što, posmatrajući ukupni robni kapital, prodaje ovaj kapital iznad njegove vrednosti i što inkasira taj suvišak njihove nominalne vrednosti iznad njihove realne vrednosti, jednom reči, što ih prodaje skuplje nego što jesu.

Ovaj oblik dometanja veoma je jednostavno razumeti; npr., aršin platna staje 2 šilinga. Treba li da pri preprodaji napravim 10% profita, onda moram na cenu dometnuti $\frac{1}{10}$, dakle prodavaču aršin po 2 šilinga i $\frac{2}{5}$ pensa. Onda će razlika između njegove stvarne cene proizvodnje i njegove prodajne cene biti $= \frac{2}{5}$ pensa, a to je na 2 šilinga profit od 10%. U stvari, ja će tada kupcu prodati aršin po ceni koja je stvarno cena za $\frac{11}{10}$ aršina. Ili, što izlazi na isto: sasvim je tako kad bih kupcu^{1*} prodao samo $\frac{10}{11}$ aršina za 2 šilinga, a $\frac{1}{11}$ aršina zadržao za sebe. Doista, ja mogu sa $\frac{2}{5}$ pensa kupiti natrag $\frac{1}{11}$ aršina, računajući cenu aršina 2 šilinga i $\frac{2}{5}$ pensa. To bi, dakle, bio samo obilazan put da se nominalnim povišenjem robnih cena uzme udela u višku vrednosti i višku proizvoda.

To je realizovanje merkantilnog profita dometanjem na cenu robe, onakvo kakvo se na prvi pogled pokazuje u pojavi. I doista je čitava predstava o poticanju profita iz nominalnog povišenja robnih cena, ili iz prodaje roba preko njihove vrednosti, potekla iz shvatanja merkantilnog kapitala.

Kad se stvar posmatra izbliže, ubrzo se pokazuje da je to puki privid. I da se, pretpostavljajući da je kapitalistički način vladajući način proizvodnje, trgovački profit ne realizuje na ovaj način. (Ovde se uvek radi samo o proseku, a ne o pojedinačnim slučajevima.) Zašto mi pretpostavljamo da trgovac robom može realizovati na svoje robe profit od recimo 10% samo ako ih proda za 10% iznad njihovih cena proizvodnje? Zato što smo uzeli da je proizvođač tih roba, industrijski kapitalista (koji kao oličenje industrijskog kapitala uvek figuriše kao »proizvođač« prema spoljašnjem svetu), prodao njih trgovcu po njihovoj ceni proizvodnje. Ako su kupovne cene robe koje je trgovac robom platio jednake njihovim cenama proizvodnje, u poslednjoj instanciji jednake njihovim vrednostima, dakle tako da cena proizvodnje, u poslednjoj instanciji vrednost robe, predstavlja cenu koštanja za trgovca, onda suvišak njegove prodajne cene preko njegove kupovne cene — a samo ova razlika sačinjava izvor njegovog profita — doista mora predstavljati suvišak njihove trgovačke cene preko njihove cene proizvodnje, i u poslednjoj instanciji trgovac mora

^{1*} U 1. izdanju: Verkäufer (prodavcu); izmenjeno prema Marxovom rukopisu.

sve robe prodavati iznad njihove vrednosti. Ali zašto je bilo uzeto da industrijski kapitalista prodaje robe trgovcu po cenama proizvodnje? Ili, bolje reći, šta je u tom uzimanju bilo pretpostavljeno? Da trgovački kapital (a sa ovim imamo ovde posla još samo kao s kapitalom trgovine robom) ne ulazi u obrazovanje opšte profitne stope. Kod prikazivanja opšte profitne stope mi smo nužno polazili od te pretpostavke, prvo zato što tada za nas merkantilni kapital još nije postojao kao takav; i drugo zato što smo prosečni profit, a s time i opštu profitnu stopu, prvo morali nužno izložiti kao izravnanje profita ili viškova vrednosti koje industrijski kapitali različnih oblasti proizvodnje stvarno proizvode. A kod trgovačkog kapitala imamo, naprotiv, posla s kapitalom koji sudeluje u profitu ne sudelujući u njegovom proizvodjenju. Zato je sad potrebno da dopunimo ranije izlaganje.

Uzmimo da je ukupni industrijski kapital koji se preduima u toku godine $= 720_p + 180_{pr} = 900$ (recimo miliona £), a $v' = 100\%$. Proizvod je, dakle $= 720_p + 180_{pr} + 180_v$. Ako sad ovaj proizvod ili proizvedeni robni kapital nazovemo R , onda je njegova vrednost, ili cena proizvodnje (pošto se obe podudaraju za celokupnost roba) $= 1080$, a profitna stopa za ukupni kapital od $900 = 20\%$. Po onome što je ranije izloženo, ovih 20% jesu prosečna profitna stopa, pošto ovde višak vrednosti nije računat na ovaj ili onaj kapital posebnog sastava, već na ukupni industrijski kapital s njegovim prosečnim sastavom. Dakle je $R = 1080$, a profitna stopa $= 20\%$. Ali mi ćemo sad uzeti da pored ovih 900£ industrijskog kapitala dolazi još 100£ trgovačkog kapitala, koji pro rata svojoj veličini ima isti udio u profitu kao onaj. Po pretpostavci on iznosi $\frac{1}{10}$ od ukupnog kapitala od 1000 . On dakle sudeluje s $\frac{1}{10}$ u celokupnom višku vrednosti od 180 , te tako dobija profit po stopi od 18% . Prema tome je profit koji se ima razdeliti među onih $\frac{9}{10}$ ukupnog kapitala stvarno jednak još samo 162 , ili, računato na kapital od 900 , takođe $= 18\%$. Dakle je cena po kojoj posednici industrijskog kapitala od 900 prodaju R trgovcima robom $= 720_p + 180_{pr} + 162_v = 1062$. Ako, dakle, trgovac dometne na svoj kapital od 100 prosečni profit od 18% , onda on prodaje robe po $1062 + 18 = 1080$, tj. po njihovoj ceni proizvodnje, ili, posmatrajući ukupni robni kapital, po njihovoj vrednosti, mada on svoj profit pravi samo u prometu i pomoću njega, i samo pomoću suviška svoje prodajne cene nad kupovnom. Ali ipak on robe ne prodaje iznad njihove vrednosti, ili ne iznad njihove cene proizvodnje, upravo zato što ih je od industrijskih kapitalista kupio ispod njihove vrednosti ili ispod njihove cene proizvodnje.

Prema tome, trgovački kapital ulazi u obrazovanje opšte profitne stope kao određujući elemenat pro rata delu koji predstavlja od ukupnog kapitala. Kad se, dakle, u navedenom slučaju kaže: prosečna profitna stopa jeste $= 18\%$, bila bi ona $= 20\%$ kad $\frac{1}{10}$ celokupnog kapitala ne bi bila trgovački kapital i kad opšta profitna stopa time ne bi bila snižena za $\frac{1}{10}$. S time nastaje jedno bliže, ograničenije od-

ređenje cene proizvodnje. Pod cenom proizvodnje valja i sada razumevati kao i ranije cenu robe = njenom koštanju (vrednosti u njoj sadržanog postojanog + promenljivog kapitala) + prosečnom profitu na koštanje. Ali je ovaj prosečni profit sada drugčije određen. On je određen ukupnim profitom proizvedenim od ukupnog proizvodnog kapitala; ali ne računatim na taj proizvodni ukupni kapital, tako da bi prosečna stopa, kada bi on bio kao gore = 900, a profit = 180, bila $\frac{180}{900} = 20\%$, nego računatim na ukupni proizvodni + trgovinski kapital, tako da je prosečna profitna stopa, kad je proizvodni kapital 900, a trgovinski 100, $= \frac{180}{1000} = 18\%$. Cena proizvodnje jeste dakle $= k$ (koštanje) + 18, umesto $= k + 20$. U prosečnoj profitnoj stopi već je uračunat onaj deo ukupnog profita koji pada u deo trgovinskom kapitalu. Stoga je prava vrednost ili prava cena proizvodnje ukupnog robnog kapitala $= k + pf + t$ (gde je t trgovački profit). Cena proizvodnje, ili cena po kojoj prodaje industrijski kapitalista kao takav, manja je, dakle, od stvarne cene proizvodnje robe; ili, kad posmatramo celokupnost robâ, onda su cene po kojima ih prodaje klase industrijskih kapitalista manje od njihovih vrednosti. Tako je u gornjem slučaju: 900 (koštanje) + 18% na 900 ili $900 + 162 = 1062$. Kad sad trgovac robu koja ga staje 100 prodaje za 118, on svakako domeće 18%; ali pošto roba koju je kupio za 100 vredi 118, on je zato ne prodaje preko njene vrednosti. Izraz »cena proizvodnje« mi ćemo zadržati u gore razvijenom bližem smislu. Onda je jasno da je profit industrijskog kapitaliste jednak suvišku cene proizvodnje robe iznad njene cene koštanja, a da je, za razliku od ovog industrijskog profita, trgovinski profit jednak suvišku prodajne cene robe iznad njene cene proizvodnje koja je njena kupovna cena za trgovca; ali da je stvarna cena robe = njenoj ceni proizvodnje + merkantilni (trgovinski) profit. Kao što industrijski kapital realizuje samo profit koji se već nalazi u vrednosti robe kao višak vrednosti, tako i trgovinski kapital realizuje profit samo zato što u robnoj ceni, realizovanoj od industrijskog kapitala, još nije realizovan sav višak vrednosti, ili profit.³⁹ Tako trgovčeva prodajna cena stoji iznad njegove kupovne cene ne zato što je ona iznad nego zato što je ova ispod ukupne vrednosti.

Trgovački kapital ulazi, dakle, u izravnjanje viška vrednosti u prosečni profit, mada ne ulazi u proizvodnju toga viška vrednosti. Zbog toga opšta profitna stopa već sadrži u sebi odbitak od viška vrednosti koji pripada trgovačkom kapitalu, dakle odbitak od profita industrijskog kapitala.

Iz onog što je dosad rečeno izlazi:

1. Što je trgovački kapital veći u odnosu prema industrijskom, to je manja stopa industrijskog profita, i obrnuto.

³⁹ John Bellers^[41]

2. Ako se u prvom odeljku pokazalo da profitna stopa uvek izražava stopu manju od stope pravog viška vrednosti, tj. da uvek daje premalen izraz za stepen eksploatacije rada, npr. u gornjem slučaju $720_p + 180_{pr} + 180_v$ stopu viška vrednosti od 100% izražava kao profitnu stopu od samo 20%, to ovaj odnos još više odstupa ukoliko se sada sama prosečna profitna stopa, kad uračunamo ideo koji ide trgovackom kapitalu, pokazuje manja, ovde 18% umesto 20%. Prosečna stopa profita kapitaliste, koji je neposredni eksplotator, izražava, dakle, profitnu stopu manjom nego što ona stvarno jeste.

Ako pretpostavimo da sve druge okolnosti ostanu jednake, onda će relativni obim trgovackog kapitala (ali pri čemu kapital detaljista, koji je jedna meleska vrsta, čini izuzetak) stajati u obrnutoj сразмери prema brzini njegovog obrtanja, dakle u obrnutoj сразмери prema energiji procesa reprodukcije uopšte. U toku naučne analize izgleda kao da obrazovanje opšte profitne stope polazi od industrijskih kapitala i njihove konkurenциje i da se tek kasnije ispravlja, dopunjuje i modifikuje posredovanjem trgovackog kapitala. U toku istorijskog razvijanja stvar stoji upravo obrnuto. Trgovinski je kapital onaj koji prvi određuje cene roba više ili manje putem njihovih vrednosti, a oblast prometa, posredstvom kojega se vrši proces reprodukcije, jeste ona u kojoj se prvo obrazuje opšta profitna stopa. Prvobitno, trgovinski profit određuje industrijski profit. Tek kad je kapitalistički način proizvodnje prodro, a proizvođač sam postao trgovcem, trgovacki se profit reducira na alikvotni deo ukupnog viška vrednosti, deo koji ide trgovinskom kapitalu kao alikvotnom delu ukupnog kapitala zaposlenog u društvenom procesu reprodukcije.

U dopunskom izjednačenju profita posredovanjem trgovackog kapitala pokazalo se da u vrednost robe ne ulazi nikakav dodatni elemenat za trgovčev predujmljeni novčani kapital, da je dometak na cenu kojim trgovac pravi svoj profit samo jednak onom delu vrednosti robe koji proizvodni kapital nije uračunao u cenu proizvodnje robe, nego iz nje izostavio. Naime, sa ovim novčanim kapitalom stvar stoji kao sa stalnim kapitalom industrijskog kapitaliste, ukoliko nije utrošen, ukoliko njegova vrednost ne sačinjava neki elemenat vrednosti robe. Naime, on u svojoj kupovnoj ceni robnog kapitala naknaduje njegovu cenu proizvodnje = N , u novcu. Njegova prodajna cena, kako smo ranije izložili, jeste = $N + \Delta N$, koje ΔN izražava dodatak na robnu cenu određen opštom profitnom stopom. Ako, dakle, robu proda, vratice mu se osim ΔN i prvobitni novčani kapital koji je predujmio u kupovinu roba. Ovde se opet ispoljava to da njegov novčani kapital uopšte nije ništa drugo do robni kapital industrijskog kapitaliste, pretvoren u novčani kapital, a koji može uticati na veličinu vrednosti ovog robnog kapitala isto tako malo kao i kad bi ovaj, umesto trgovcu, bio neposredno prodat poslednjem potrošaču. Stvarno, njegov novčani kapital samo anticipira potrošačeve plaćanje. Ali ovo je tačno samo ako se kao

dosad pretpostavi da trgovac nema nikakvih troškova ili da pored novčanog kapitala koji mora predujmiti da bi robu kupio od proizvođača ne mora da predujmi nikakav drugi kapital, opticajni ili stalni, u proces metamorfoze roba, kupovanje i prodavanje. Ali stvar ne стоји tako, kao što smo videli razmatrajući prometne troškove (knj. II, gl. VI). A ovi se prometni troškovi predstavljaju delom kao troškovi koje trgovac ima da reklamira od drugih prometnih agenata, delom kao troškovi koji proističu neposredno iz njegovog specifičnog posla.

Ma koje vrste bili ovi prometni troškovi, bilo da proističu iz čisto trgovačkog posla kao takvog, te, dakle, spadaju u specifične trgovčeve prometne troškove, bilo pak da predstavljaju stavke koje proističu iz naknadnih procesâ proizvodnje dodavañih u okviru prometnog prosesa, kao špedicija, transport, čuvanje itd.: oni na trgovčevu strani uvek pretpostavljaju, pored novčanog kapitala predujmljenog u kupovanje robe, i dodatni kapital koji je bio predujmljen radi kupovanja i plaćanja ovih prometnih sredstava. Ukoliko se ovaj elemenat troškova sastoji iz opticajnog kapitala, on u prodajnu cenu robâ ulazi sav, a ukoliko iz stalnog kapitala, ulazi u tu cenu kao dodatni elemenat srazmerno svom rabaćenju; ali kao elemenat koji sačinjava nominalnu vrednost, čak i kad ne sačinjava nikakav stvarni dodatak vrednosti robe, kao što je slučaj s čisto trgovačkim prometnim troškovima. Ali, bio opticajan ili stalан, celi ovaj dodatni kapital ulazi u obrazovanje opšte profitne stope.

Čisto trgovački prometni troškovi (dakle isključujući troškove za špediciju, transport, čuvanje itd.) svode se na troškove koji su nužni da se robna vrednost realizuje, pretvori iz robe u novac ili iz novca u robu, da posreduju njihovu razmenu. Pri tom mi nikako ne uzimamo u obzir eventualne procese proizvodnje koji se nastavljaju za vreme prometnog čina, i od kojih trgovački posao može postojati potpuno odvojeno; kao što doista npr. prava transportna industrija i špedicija mogu biti i jesu industrijske grane sasvim različne od trgovine, a i robe koje se imaju kupovati i prodavati mogu biti uskladištene u dokovima i drugim javnim prostorijama, pa treća lica uračunavaju trgovcu troškove koji iz toga potiču, ukoliko ih on, trgovac, mora preduimati. Sve ovo nalazimo u pravoj trgovini na veliko, gde se trgovački kapital pokazuje najčistije i najmanje zamršen s drugim funkcijama. Vlasnik prevoznog preduzeća, direktor železnica, brodovlasnik — nisu »trgovci«. Troškovi koje ovde razmatramo jesu troškovi kupovanja i prodavanja. Već je ranije pomenuto da se oni sastoje iz računanja, knjigovodstva, cenkanja, dopisivanja itd. Postojani kapital koji se za ovo iziskuje sastoji se u kancelariji, hartiji, poštarini itd. Ostali troškovi svode se na promenljivi kapital koji se predujmljuje u primenu merkantilnih najamnih radnika. (Troškovi špedicije, transporta, predujmovi carina itd. mogu se jednim delom smatrati kao da ih trgovac predujmljuje za kupovinu roba, te da oni zbog toga za njega ulaze u kupovnu cenu.)

Svi ovi troškovi ne prave se u proizvodnji upotrebe vrednosti robe, već u realizovanju njihove vrednosti; oni su čisti prometni troš-

kovi. Oni ne ulaze u neposredni proces proizvodnje, ali ulaze u prometni proces, te otuda i u ukupni proces reprodukcije.

Jedini deo ovih troškova koji nas ovde zanima jeste onaj koji je predujmljen u promenljivom kapitalu. (Sem toga bi valjalo ispitati prvo: kako se u prometnom procesu ostvaruje zakon da samo potreban rad ulazi u robnu vrednost; drugo: kako se kod trgovackog kapitala ispoljava akumulacija; treće: kako trgovacki kapital funkcioniše u stvarnom ukupnom društvenom procesu reprodukcije.)

Ovi troškovi proizlaze iz ekonomskog oblika koji proizvod ima kao roba.

Kad radno vreme koje sami industrijski kapitalisti gube da bi jedan drugome neposredno prodavali svoje robe — dakle, objektivno govoreći, vreme prometa roba — ne dodaje tim robama absolutno nikakvu vrednost, onda je jasno da to radno vreme ne dobija neki drugi karakter time što se sa industrijskog kapitaliste svaljuje na trgovca. Pretvaranje robe (proizvoda) u novac, a od novca u robu (sredstva za proizvodnju), nužna je funkcija industrijskog kapitala i stoga nužna operacija kapitaliste, koji je u stvari samo personifikovani, sopstvenom svešću i voljom obdareni kapital. Ali ove funkcije niti uvećavaju vrednost niti stvaraju višak vrednosti. Vršeći ove operacije, ili služeći kod nastavljanja funkcija kapitala u prometnoj oblasti, pošto je proizvodni kapitalista prestao to činiti, trgovac samo stupa na mesto industrijskog kapitaliste. Radno vreme koje ove operacije staju upotrebljava se na operacije koje su u procesu reprodukcije kapitala nužne, ali ono ne dodaje nikakvu vrednost. Ako trgovac ne bi vršio ove operacije (pa dakle ni trošio radno vreme koje je za njih potrebno), on ne bi svoj kapital primenjivao kao prometni agent industrijskog kapitala; ne bi nastavljao prekinutu funkciju industrijskog kapitaliste; pa zbog toga ne bi mogao ni da kao kapitalista, pró rata svom predujmljenom kapitalu, uzima udela u masi profita koju proizvodi industrijska kapitalistička klasa. Zbog toga, da bi uzeo udela u masi viška vrednosti, da bi svoj predujam oplodio kao kapital, trgovacki kapitalista ne mora upotrebljavati najamne radnike. Ako su mu radnja i kapital mali, može on sam biti jedini radnik kojeg zapošljava. Ono čime se on plaća jeste onaj deo profita koji mu dolazi iz razlike između kupovne cene roba i stvarne cene proizvodnje.

S druge strane, kad trgovac predujmljuje kapital maloga obima, može profit koji on ostvaruje i ne biti ništa veći od najamnine kakvog bolje plaćenog kvalifikovanog najamnog radnika, pa čak biti i manji. I doista, pored njega fungiraju direktni trgovinski agenti proizvodnog kapitaliste, nakupci, prodavci, putnici, koji primaju isti ili i veći dohodak, bilo u obliku najamnine bilo u obliku kakve dozname na profit (provizija, tantijema) koji se napravi kod svake prodaje. U prvom slučaju trgovac inkasira trgovacki profit kao samostalan kapitalista; u drugom slučaju se namešteniku, najamnom radniku industrijskog kapitaliste, isplaćuje deo profita, bilo u obliku najamnine bilo u obliku

srazmernog udela u profitu industrijskog kapitaliste čiji je on neposredni agent, a u tome slučaju njegov principal trpa u svoju kesu i industrijski i trgovački profit. Ali u svima ovim slučajevima, makar se samom prometnom agentu njegov dohodak mogao činiti kao prosta najamnina, kao plata za rad koji on izvrši, i mada, tamo gde se ne ispoljava ovako, veličina njegovog profita možda samo dostiže najamninu bolje plaćenog radnika, njegov prihod potiče samo iz trgovinskog profita. To proizlazi otuda što njegov rad nije rad koji stvara vrednost.

Produženje prometne operacije predstavlja za industrijskog kapitalistu: 1. gubitak vremena za njega lično, utoliko što time biva sprečavan da vrši svoju funkciju upravljača samog procesa proizvodnje; 2. oduženo zadržavanje njegovog proizvoda, u novčanom ili robnom obliku, u prometnom procesu, dakle u procesu u kome ne oploduje svoju vrednost i gde se neposredni proces proizvodnje prekida. Hoće li se da se ovaj ne prekida, mora se ili proizvodnja ograničiti ili preduzmiti dodatni novčani kapital da bi se proces proizvodnje stalno nastavljao u istom razmeru. U svakom slučaju ovo izlazi na to: ili da se sa dosadašnjim kapitalom pravi manji profit ili da se mora preduimati dodatni novčani kapital da bi se pravio dosadašnji profit. A sve ovo ostaje isto i kad na mesto industrijskog kapitaliste stupa trgovac. Umesto da onaj upotrebi više vremena u prometnom procesu, upotrebljava ga trgovac; umesto da on mora preduimati dodatni kapital za promet, preduima ga trgovac; ili, što izlazi na isto: umesto da se veći deo industrijskog kapitala stalno vrzma u prometnom procesu, trgovčev kapital biva sav zatvoren u njega; i umesto da industrijski kapitalista pravi manji profit, mora on jedan deo svoga profita potpuno ustupiti trgovcu. Ukoliko trgovački kapital ostane ograničen na granice u kojima je potreban, razlika je samo ta što se ovom podelom funkcije kapitala upotrebljava manje vremena isključivo na prometni proces, te stoga preduzmiće manje dodatnog kapitala, i što je gubitak na ukupnom profitu, koji se pokazuje u vidu trgovačkog profita, manji nego što bi inače bio. Dok u gornjem slučaju $720_p + 180_{pr} + 180_v$, uz postojanje trgovačkog kapitala od 100, ostavlja industrijskom kapitalisti profit od 162 ili 18%, dakle prouzrokuje odbitak od 18, dotle bi potrebni dodatni kapital bez ovog osamostaljenja izneo možda 200, a onda bismo kao ukupni predujam industrijskih kapitalista umesto 900 imali 1100, dakle na višak vrednosti od 180 profitnu stopu od samo $16\frac{4}{11}\%$.

Ako je sad industrijski kapitalista, koji je svoj sopstveni trgovac, pored svog dodatnog kapitala kojim kupuje novu robu pre no što se njegov proizvod koji se nalazi u prometu ponovo pretvorio u novac, preduzmio još kapitala (kancelarijske troškove i najamninu za trgovačke radnike) za realizovanje vrednosti svog robnog kapitala, dakle za prometni proces, onda ovi troškovi, doduše, sačinjavaju dodatni kapital, ali ne stvaraju višak vrednosti. Oni se moraju naknaditi iz vrednosti roba; jer se jedan deo vrednosti tih roba mora opet preobratiti u ove prometne troškove; ali se time ne stvara nikakav dodatni višak vrednosti.

Kad se uzme u obzir ukupni kapital društva, ovo faktično izlazi na to da se jedan njegov deo zahteva za sekundarne operacije koje ne ulaze u proces oplodjavanja vrednosti, i da se ovaj deo društvenog kapitala stalno mora reprodukovati za ove svrhe. Za pojedinačnog kapitalistu i za celu industrijsku kapitalističku klasu smanjuje se time profitna stopa, a to je rezultat koji proizlazi iz svakog pridodavanja dodatnog kapitala, ukoliko je ovaj potreban da se pokrene ista masa promenljivog kapitala.

Ukoliko sad trgovački kapitalista rastereti industrijskog kapitalistu ovih dodatnih troškova koji su spojeni sa samim prometnim poslom, ovo se smanjivanje profitne stope i sada zbiva, samo u manjem stepenu i drugčijim putem. Sad se stvar predstavlja tako da trgovac predužuje više kapitala no što bi bilo nužno kad ti troškovi ne bi postojali, i da profit na ovaj dodatni kapital povišava sumu trgovačkog profita, dakle da trgovački kapital ulazi u većem obimu u izjednačenje prosečne profitne stope sa industrijskim kapitalom, dakle da prosečni profit pada. Ako se u našem gornjem primeru pored 100 trgovačkog kapitala predužmi još 50 dodatnog kapitala za troškove o kojima je reč, onda se ukupni višak vrednosti od 180 deli sad na proizvodni kapital od 900 plus trgovački kapital od 150, zajedno = 1050. Dakle, prosečna profitna stopa pada na $17\frac{1}{7}\%$. Industrijski kapitalista prodaje robe trgovcu za $900 + 154\frac{2}{7} = 1054\frac{2}{7}$, a trgovac ih prodaje za 1130 ($1080 + 50$ za troškove, koje mora ponovo naknaditi). Uostalom, mora se uzeti da je s podelom na trgovački i industrijski kapital spojeno centralizovanje trgovinskih troškova, pa otud i njihovo smanjivanje.

Sad je pitanje: kako stoji stvar sa trgovinskim najamnim radnicima koje zapošljava trgovački kapitalista, ovde trgovac robom?

S jedne strane, ovakav trgovinski radnik je najamni radnik kao svaki drugi. Prvo, utoliko što se rad kupuje trgovčevim promenljivim kapitalom, ne novcem koji se izdaje kao dohodak, pa se zbog toga i ne kupuje za privatnu poslugu, već samo u svrhu samooplodjavanja vrednosti kapitala koji je u to predužljen. Drugo, utoliko što se vrednost njegove radne snage, te stoga njegova najamnina, određuje kao i kod svih drugih najamnih radnika troškovima proizvodnje i reprodukcije njegove specifične radne snage, a ne proizvodom njegovog rada.

Ali između njega i radnika koje zapošljava neposredno industrijski kapital mora postojati ista razlika koja postoji između industrijskog i trgovinskog kapitala, a stoga i između industrijskog kapitaliste i trgovca. Pošto trgovac kao puki prometni agent ne proizvodi ni vrednost ni višak vrednosti (jer se dodatna vrednost koju on robama dodaje svojim troškovima svodi na dodavanje već ranije postojeće vrednosti, mada se ovde nameće pitanje: kako on održava, konzervira ovu vrednost svog postojanog kapitala?), to ni trgovački radnici koje on zapošljava u istim funkcijama ne mogu za njega nikako neposredno stvarati višak vrednosti. Mi ovde pretpostavljamo, kao i kod proizvodnih radnika, da je najamnina određena vrednošću radne snage, dakle da se trgovac

ne obogaćuje zakidanjem od nadnica, tako da u obračun svojih troškova ne unosi predujam za rad koji je samo delimično platio, drugim rečima, da se ne bogati varajući svoje pomoćnike itd.

Ono što pričinjava teškoće u pogledu trgovačkih najamnih radnika nikako nije u tome da se objasni kako oni neposredno za svog poslodavca proizvode profit, mada oni neposredno ne proizvode višak vrednosti (od kojega je profit samo preobraženi oblik). Ovo je pitanje stvarno već rešeno opštom analizom trgovačkog profita. Upravo kao što industrijski kapital pravi svoj profit time što prodaje rad koji je sadržan i ostvaren u robama, a za koji on nije platio nikakav ekvivalent, tako trgovački kapital čini ovo time što proizvodnom kapitalu ne plaća sav neplaćeni rad koji se sadrži u robi (u robi ukoliko kapital predujmljen u njenu proizvodnju fungira kao alikvotni deo ukupnog industrijskog kapitala), dok mu njegovi kupci, plaćajući mu robu, plaćaju i ovaj deo koji se još nalazi u robi, a koji on nije platio. Odnos trgovačkog kapitala prema višku vrednosti drukčiji je nego odnos industrijskog kapitala. Ovaj proizvodi višak vrednosti direktnim prisvajanjem neplaćenog tuđeg rada. Onaj pak prisvaja sebi jedan deo toga viška vrednosti time što taj deo prenosi sa industrijskog kapitala na sebe.

Trgovinski kapital funkcioniše u procesu reprodukcije kao kapital samo svojom funkcijom realizovanja vrednosti, i zbog toga on, kao kapital u funkciji, izvlači deo iz viška vrednosti koji je proizведен ukupnim kapitalom. Za pojedinačnog trgovca masa njegovog profita zavisi od mase kapitala koju u ovom procesu može primeniti, a od nje može to više primenjivati na kupovinu i prodaju što je veći neplaćeni rad njegovih pomoćnika. Samu funkciju na osnovu koje je njegov novac kapital, vrše za trgovačkog kapitalistu najvećim delom njegovi radnici. A neplaćeni rad tih trgovačkih pomoćnika, mada ne stvara višak vrednosti, ostvaruje mu prisvajanje viška vrednosti, što je po svom rezultatu za taj kapital sasvim isto; za njega je taj neplaćeni rad, dakle, izvor profita. Inače se trgovački posao ne bi nikad mogao voditi u velikom razmeru, nikad kapitalistički.

Kao što radnikov neplaćeni rad stvara proizvodnom kapitalu neposredno višak vrednosti, tako neplaćeni rad trgovinskih najamnih radnika stvara trgovinskom kapitalu izvestan ideo u tom višku vrednosti.

Teškoća je u ovome: pošto radno vreme i rad samoga trgovca nije rad koji stvara vrednost, mada mu stvara ideo u već proizvedenom višku vrednosti, kako stoji stvar s promenljivim kapitalom koji on predujmljuje u kupovinu trgovačke radne snage? Da li ovaj promenljivi kapital treba priračunati kao troškove predujmljenom trgovačkom kapitalu? Ako ne, onda to izgleda da protivreči zakonu izravnjanja profitne stope; koji bi kapitalista predujmio 150 ako bi kao predujmljen kapital mogao računati samo 100? A ako treba, onda izgleda da to protivreči suštini trgovinskog kapitala, pošto ova sorta kapitala ne funkcioniše kao kapital time što kao industrijski kapital po-

kreće tuđi rad, nego time što ona sama radi, tj. izvršuje funkcije kupovanja i prodavanja, i baš samo zato i time prenosi na sebe jedan deo viška vrednosti proizvedenog od strane industrijskog kapitala.

(Treba, dakle, ispitati sledeće momente: trgovčev promenljivi kapital; zakon potrebnog rada u prometu; kako trgovacki rad održava vrednost svog postojanog kapitala; ulogu trgovackog kapitala u celokupnom procesu reprodukcije; napisletku, razdvajanje u robni i novčani kapital, s jedne strane, i u kapital trgovine robom i kapital trgovine novcem, s druge strane.)

Ako bi svaki trgovac posedovao samo toliko kapitala koliko je on lično sposoban da obrne sopstvenim radom, onda bi trgovacki kapital bio beskrajno iscepkan; ova bi iscepkanost morala da raste u istoj meri u kojoj proizvodni kapital, u neprekidnosti kapitalističkog načina proizvodnje, proizvodi u većem razmeru i operiše većim masama. Dakle, uvećavanje nesrazmene među njima. U istoj meri u kojoj bi se u oblasti proizvodnje kapital centralizovao, decentralizovao bi se u prometnoj oblasti. Čisto trgovacki poslovi industrijskog kapitaliste i s time njegovi čisto trgovacki troškovi bi se tako beskonačno uvećali, jer bi on imao da radi sa po 1000 umesto sa po 100 trgovaca. Time bi se izgubio veliki deo koristi od osamostaljenja trgovackog kapitala; pored čisto trgovackih, porasli bi i ostali prometni troškovi, sortiranje, špedicija itd. Ovoliko što se tiče industrijskog kapitala. Pogledajmo sad trgovacki kapital. Prvo što se tiče čisto trgovackih radova. Da se računa s velikim brojevima, ne treba više vremena nego da se računa s malima. Staje deset puta više vremena da se izvrši 10 kupovina za 100 £ nego *jedna* kupovina za 1000 £. Staje deset puta više korespondencije, hartije, poštarine da se korespondira sa 10 malih trgovaca nego s *jednim* velikim. Ograničena podela rada u trgovinskoj radionici, gde jedan vodi knjige, drugi blagajnu, treći korespondira, ovaj kupuje, onaj prodaje, ovaj putuje itd., prišteđuje radno vreme u ogromnim masama, tako da broj trgovackih radnika upotrebljavanih u trgovini na veliko ne стоји ni u kakvoj srazmeri prema uporednoj veličini radnje. To je zbog toga što u trgovini, mnogo više nego u industriji, jedna ista funkcija staje istu količinu radnog vremena, bilo da se vrši u velikom ili malom. Zbog toga se i koncentracija u trgovackoj radnji istorijski ranije pojavljuje nego u industrijskoj radionici. A onda izdaci u postojanom kapitalu. Sto malih kancelarija staje beskrajno više od jedne velike, 100 malih robnih stovarišta od jednog velikog itd. Transportni troškovi, koji ulaze u trgovacki posao bar kao troškovi koji se imaju preduimati, rastu s rascepkanoscu.

Industrijski kapitalista morao bi utrošiti više rada i prometnih troškova u trgovinskom delu svoga posla. Isti trgovacki kapital, ako bi bio razdeljen na mnoge male trgovce, zahtevao bi zbog ove rasparčanosti mnogo više radnika za izvršenje njegovih funkcija, a sem toga zahtevao bi se i veći trgovacki kapital za obrtanje istog robnog kapitala.

Ako ukupni trgovački kapital, plasiran u kupovinu i prodaju roba, nazovemo B , a odgovarajući promenljivi kapital, predujmljen u plaćanje trgovačkih pomoćnih radnika b , onda je $B+b$ manje no što bi morao biti ukupni trgovački kapital B , kad bi se svaki trgovac morao probijati bez pomoćnika, dakle kad jedan deo ne bi bio plasiran u b . Pa ipak još uvek nismo gotovi s teškoćom.

Prodajna cena roba mora dostizati 1. da plati prosečni profit na $B+b$. To je objašnjeno već time što je $B+b$ uopšte skraćenje prvo-bitnoga B , što predstavlja manji trgovački kapital no što bi bez b bio potreban. Ali ova prodajna cena mora 2. dostizati da pored profita na b , koji se sad javlja kao dodatni, naknadi i plaćenu najamninu, trgovčev promenljivi kapital = b . Teškoću predstavlja ovo poslednje. Da li b sačinjava nov sastavni deo cene ili je samo deo profita napravljenog sa $B+b$, deo koji se ispoljava kao najamnina samo u odnosu na trgovačkog radnika, a u odnosu na samog trgovca kao puka naknada njegovog promenljivog kapitala? U poslednjem slučaju bio bi trgovčev profit na njegov predujmljeni kapital $B+b$ jednak samo profitu koji prema opštoj stopi pada na B , plus b , koje b je on platilo u obliku najamnine, ali koje samo ne donosi nikakav profit.

U stvari, sve izlazi na to da se nađu granice (u matematičkom smislu) ovog b . Prvo hoćemo da tačno utvrdimo teškoću. Označimo sa B kapital predujmljen direktno u kupovinu i prodaju roba, sa P postojani kapital koji se u ovoj funkciji istroši (materijalne trgovinske troškove), a sa b promenljivi kapital koji trgovac predujmljuje.

Naknada za B ne pruža nikakvu teškoću. Za trgovca je to samo realizovana kupovna cena, ili cena proizvodnje za fabrikanta. Ovu cenu plaća trgovac i pri preprodaji dobija natrag B kao deo svoje prodajne cene; pored ovog B i profit na B , kako je ranije objašnjeno. Na primer, roba staje 100£. Neka je profit na ovo 10%. Onda se roba prodaje po 110. Roba je već pre toga stajala 100; trgovački kapital od 100 dodaje joj samo 10.

Uzmemo li zatim P , onda je ono u krajnjem slučaju isto onoliko, a u stvari manje od onog dela postojanog kapitala koji bi proizvodač utrošio u prodavanju i kupovanju; ali koji bi sačinjavao dodatak postojanom kapitalu koji mu je potreban direktno u proizvodnji. Pa ipak ovaj deo mora postojano da se naknaduje iz robne cene, ili što je isto, odgovarajući deo robe mora se stalno izdavati u ovom obliku, mora se — posmatrajući ukupni kapital društva — stalno reprodukovati u ovom obliku. Ovaj bi deo predujmljenog postojanog kapitala delovao na profitnu stopu u smislu ograničavanja, upravo onako kao i cela njegova masa koja je plasirana direktno u proizvodnju. Ukoliko industrijski kapitalista prepušta trgovcu komercijalni deo svoga posla, on ovaj deo kapitala ne treba da preduima. Umesto njega preduima ga trgovac. Utoliko je ovo samo nominalno; trgovac niti proizvodi niti reprodukuje postojani kapital koji utroši (materijalne troškove trgovine). Proizvodnja ovog kapitala ispoljava se, dakle, kao

naročit posao ili bar kao deo posla izvesnih industrijskih kapitalista, koji tako igraju istu ulogu kao oni što liferuju postojani kapital onima koji proizvode životna sredstva. Dakle, trgovac dobija, prvo, naknadu za njega, a drugo, profit na njega. I jednim i drugim nastaje, dakle, smanjenje profita za industrijskog kapitalistu. Ali zbog koncentracije i ekonomije koja je spojena s podelom rada, u manjoj meri nego kad bi on sam morao da preduima ovaj kapital. Smanjenje profitne stope manje je, jer je manji ovako predujmljeni kapital.

Do sada se, dakle, prodajna cena sastoji iz $B+P+\text{profit na } B+P$. Prema dosadašnjem, ovaj njen deo ne čini neku teškoću. Ali sad tu ulazi b , ili promenljivi kapital koji trgovac preduima.

Time prodajna cena postaje $B+P+b + \text{profit na } B+P, + \text{profit na } b$.

B naknađuje samo kupovnu cenu, ali osim profita na B ne dodaje ovoj ceni nikakav deo. P ne dodaje samo profit na P , već i samo P ; ali bi $P+\text{profit na } P$, deo prometnih troškova predujmljen u obliku postojanog kapitala + odgovarajući prosečni profit, bio veći u ruci industrijskog negoli u ruci trgovačkog kapitaliste. Smanjenje prosečnog profita ispoljava se u tome obliku da se računa puni prosečni profit — po odbitku $B+P$ od predujmljenog industrijskog kapitala — ali da se odbitak od prosečnog profita za $B+P$ plaća trgovcu, tako da se ovaj odbitak ispoljava kao profit posebnog, trgovačkog kapitala.

Ali drugčije stvar стоји sa $b + \text{profit na } b$, ili u datome slučaju, пошто је pretpostavljена profitna stopa = 10%, sa $b + \frac{1}{10}b$. I tu ležи prava teškoćа.

Ono što trgovac kupuje sa b јесте, по pretpostavci, простио трговаčки рад, dakle rad потreban да се изврше функције промета капitalа, $R - N \text{ i } N - R$. Ali је трговаčки рад онaj рад који је уопште потребан да би неки капитал функционисао као трговаčки капитал, да би послужио као посредник у претварању robe у новац и новца у робу. То је рад који вредности реализује, али их не ствара. И само уколико неки капитал извршује ове функције — dakле уколико неки капиталиста извршује ове операције, овај рад, својим капиталом — функционише овај капитал као трговаčки капитал и узима удела у регулisanju опште profitne stope, tj. више своју dividendу из целокупног profita. Ali у $(b + \text{profit na } b)$ изгледа да се plaća, прво, rad (jer је jedno исто да li ga industrijski kapitalista plaća trgovcu за njegov sopstveni rad ili за rad помоћника које trgovac plaća), a drugo, profit na plaćanje ovoga rada који bi morao sam trgovac vršiti. Трговаčки kapital dobija, прво, суму којом mu se vraća b које je on platilo, a drugo, profit na то; то dakle потиче из тога што se njemu, прво, plaća rad којим функционише као *trgovački kapital*, i друго, што mu se plaća profit jer функционише као *kapital*, tj. jer izvršuje rad који mu se profitom plaća као delatnom kapitalu. To je, dakle, пitanje које треба rešiti.

Uzmimo da je $B=100$, $b=10$, a profitna stopa = 10%. Uzimamo da je $P=0$ да ne bismo ponovo, без потребе, unosili u račun

ovaj elemenat kupovne cene koji ne spada ovamo i već je raščišćen. Tada bi prodajna cena bila $B+pf+b+pf$ ($=B+B\cdot pf'+b+b\cdot pf'$, gde pf' označava profitnu stopu) $= 100+10+10+1=121$.

Ali ako trgovac ne bi predujmio b u najamninu — pošto se b plaća samo za trgovački rad, dakle za rad koji je potreban radi realizovanja vrednosti robnog kapitala što ga industrijski kapital baca na tržiste — onda bi stvar stajala ovako: da bi kupovao ili prodavao za $B=100$, trgovac bi trošio svoje vreme, i mi ćemo uzeti da je to i jedino vreme kojim raspolaže. Trgovački rad, koji je predstavljen sa b ili 10, pretpostavlja, kad ne bi bio plaćen najamninom već profitom, drugi trgovački kapital $= 100$, pošto je ovaj uz $10\% = b = 10$. Ovo drugo $B=100$ ne bi ušlo kao dodatak u cenu robe, ali bi onih 10% ušlo. Zbog toga bi, dakle, dve operacije po 100, $= 200$, kupile robe za $200+20=220$.

Pošto trgovački kapital nije absolutno ništa drugo do osamostaljeni oblik jednog dela industrijskog kapitala koji funkcioniše u prometnom procesu, to se sva pitanja koja se na njega odnose moraju rešavati time što će se problem prvo postaviti u obliku u kome se fenomeni, svojstveni trgovačkom kapitalu, još ne javljaju kao samostalni, već još u direktnoj vezi sa industrijskim kapitalom, kao njegova grana. Kao kontuar, za razliku od radionice, kapital trgovine funkcioniše neprekidno u prometnom procesu. Dakle, ovo b koje je u pitanju, treba najpre ispitati ovde, u kontuaru samog industrijskog kapitaliste.

Ovaj kontuar je unapred uvek beznačajno mali prema industrijskoj radionici. Inače je jasno: u onoj meri u kojoj se proširuje razmera proizvodnje množe se i trgovinske operacije koje se imaju stalno izvoditi za prometanje industrijskog kapitala, kako da bi se prodao proizvod koji postoji u vidu robnog kapitala tako i da bi se dobijeni novac ponovo pretvorio u sredstva za proizvodnju, i da bi se o svemu vodio račun. Izračunavanje cene, knjigovodstvo, vođenje blagajne, korespondencija, sve spada ovamo. Što je razmera proizvodnje razvijenija, to su veće, mada nikako u toj srazmeri, trgovačke operacije industrijskog kapitala, pa dakle i rad i drugi prometni troškovi za realizovanje vrednosti i viška vrednosti. Time nastaje potreba da se upotrebe trgovinski najamni radnici, koji sačinjavaju pravi kontuar. Izdatak za iste, mada se čini u obliku najamnine, razlikuje se od promenljivog kapitala koji je predujmljen u kupovinu proizvodnog rada. On uvećava izdatke industrijskog kapitaliste, masu kapitala koji se ima predujmiti, a da neposredno ne uvećava višak vrednosti. Jer je to izdatak plaćen za rad koji se primenjuje jedino u ostvarivanju već stvorenih vrednosti. Kao i svaki drugi izdatak ove vrste, i ovaj smanjuje stopu profita zato što raste predujmljeni kapital, ali ne i višak vrednosti. Ako višak vrednosti v ostane postojan, a predujmljeni kapital K poraste na $K + \Delta K$, onda na mesto profitne stope $\frac{v}{K}$ stupa manja profitna stopa $\frac{v}{K + \Delta K}$. Zato industrijski kapitalista gleda da ove prometne troškove ograniči na

minimum, upravo kao i svoje izdatke na postojani kapital. Prema tome se industrijski kapital ne odnosi prema svojim trgovinskim najamnim radnicima na isti način kao prema svojim proizvodnim najamnim radnicima. Ako su okolnosti inače neizmenjene, proizvodiće se u to većim masama, biće utoliko veći višak vrednosti ili profit što više bude upotrebljeno proizvodnih najamnih radnika. U obrnutom slučaju, biće obrnuto. Što je veći razmer proizvodnje i što je veća vrednost, pa otud i višak vrednosti koji treba realizovati, dakle što je veći proizvedeni robni kapital, to više rastu apsolutno, iako ne relativno, kancelarijski troškovi i daju povoda za izvesnu vrstu podele rada. U kolikoj je velikoj meri profit pretpostavka ovih izdataka pokazuje se, između ostalog, u tome što se s porastom trgovinske najamnine jedan njen deo često plaća procentualnim udelom u profitu. U prirodi je stvari da rad koji se sastoji samo u posredničkim operacijama koje su spojene delom sa izračunavanjem vrednosti, delom s njihovim realizovanjem, delom s ponovnim pretvaranjem realizovanog novca u sredstva za proizvodnju, čiji obim, dakle, zavisi od veličine proizvedenih vrednosti koje treba realizovati, da takav rad ne dejstvuje kao uzrok, onako kao neposredno proizvodni rad, nego kao posledica odnosnih veličina i masa tih vrednosti. Slično je i sa ostalim prometnim troškovima. Da bi se mnogo merilo, vagalo, pakovalo i transportovalo, mora biti mnogo robe; masa rada na pakovanju i transportu itd. zavisi od mase roba koje su objekti njihove delatnosti, a ne obrnuto.

Trgovinski radnik ne proizvodi neposredno višak vrednosti. Ali je cena njegovog rada određena vrednošću njegove radne snage, dakle troškovima njene proizvodnje, dok izdavanje ove radne snage, kao napor, ispoljavanje i trošenje snage, kao i kod svakog drugog najamnog radnika, nikako nije ograničeno vrednošću njegove radne snage. Stoga njegova najamnina ne стоји ni u kakvom nužnom odnosu prema masi profita koju on pomaže kapitalisti da realizuje. Ono što on kapitalistu košta i ono što mu donosi jesu različite veličine. On mu ne donosi time što bi mu direktno stvarao višak vrednosti, već time što pomaže da smanji troškove za ostvarenje viška vrednosti, ukoliko vrši, delom neplaćeni, rad. Trgovinski radnik u užem smislu spada u bolje plaćenu klasu najamnih radnika, u one čiji je rad kvalifikovan, čiji rad стоји iznad prosečnoga. Međutim, s napretkom kapitalističkog načina proizvodnje, njihova najamnina ima tendenciju da pada, čak i u odnosu prema prosečnom radu. Delom usled podele rada u kontoaru; usled čega se ima proizvoditi samo jednostrano razvijanje radne sposobnosti, a troškovi ove proizvodnje jednim delom ne staju kapitalistu ništa, nego se veština radnikova razvija samim funkcionisanjem, i to utoliko brže što jednostranija biva s podelom rada. Zatim, zbog toga što se s napretkom nauke i narodne prosvete prethodno obrazovanje, trgovinska znanja, poznavanje jezika itd. sve brže, lakše, opštije, jevtinije reprodukuju, utoliko više ukoliko kapitalistički način proizvodnje usmerava nastavne metode praktičnim pravcem itd. Opšte proširenje

narodnog obrazovanja dopušta da se ova vrsta radnika regrutuje iz klasâ koje su ranije iz toga bile isključene, koje su bile naviknute na gori način života. Uz to ona povećava navalu radnika, a time i njihovu konkureniju. Zbog toga se, s malo izuzetaka, s razvitkom kapitalističke proizvodnje radna snaga tih ljudi obezvreduje; njihova najamnina pada, dok im se radna sposobnost uvećava. Kapitalista uvećava broj ovih radnika kad treba realizovati više vrednosti i profita. Povećanje toga rada uvek je posledica, nîkad uzrok, uvećanja viška vrednosti.^{39(a)}

Zbiva se, dakle, jedno razdvajanje. S jedne strane, funkcije kapitala kao robnog kapitala i novčanog kapitala (pa otud u daljem određenju kao trgovačkog kapitala) jesu opšti određeni oblici industrijskog kapitala. S druge strane, posebni kapitali, dakle i posebni redovi kapitalista, isključivo se bave tim funkcijama; i tako te funkcije postaju posebnim oblastima oplodjavanja vrednosti kapitala.

Trgovinske funkcije i prometni troškovi pokazuju se osamostaljeni samo za trgovinski kapital. Ona strana industrijskog kapitala koja je okrenuta prema prometu ne postoji samo u njegovoj stalnoj egzistenciji kao robnog kapitala i novčanog kapitala, nego i u kontoaru pored radionice. Ali ta strana se za trgovački kapital osamostaljuje. Za njega je kontoar jedina radionica. Deo kapitala, primenjivan u obliku prometnih troškova, pokazuje se u trgovca na veliko mnogo veći no kod industrijalca zato što je, osim vlastitih poslovnih kancelarija koje su spojene sa svakom industrijskom radionicom, onaj deo kapitala koji bi cela klasa industrijskih kapitalista morala na ovaj način da upotrebi koncentrisan u rukama pojedinih trgovaca koji primaju na sebe kako nastavljanje prometnih funkcija, tako i produženje prometnih troškova koje iz toga izvire.

Industrijskom kapitalu prometni se troškovi ispoljavaju kao neproizvodni troškovi [Unkosten], i jesu to. Trgovcu se oni ispoljavaju kao izvor njegovog profita, koji — pod pretpostavkom opšte profitne stope — stoji u srazmeri prema njihовоj veličini. Zbog toga izdatak koji se ima izvršiti za ove prometne troškove predstavlja za trgovinski kapital proizvodno ulaganje. Prema tome je i trgovinski rad koji on kupuje, za njega neposredno proizvodan.

^{39(a)} Kako se odonda ova prognoza sudbine trgovinskog proleterijata, pisana 1865, potvrdila, o tome bi umeli kazati koju zgodnu one stotine nemačkih trgovačkih nameštenika koji, uvežbani u svim trgovinskim operacijama i u 3 - 4 jezika, uzalud nude svoje usluge u londonskom Sitiju za 25 šilinga nedeljno — daleko ispod najamnine kvalifikovanog mašinskog bravara. — Praznina od dve strane u rukopisu znak je da je ova tačka trebalo da bude još dalje razvijana. Inače čitaoca upućujemo na knj. II, gl. VI, »Troškovi prometa«, str. 105 - 113^{1*}, gde je već dodirnuto štošta što ovamo spada. — F. E.

^{1*} Vidi u 22. tomu ovog izdanja, str. 113 - 119.

GLAVA OSAMNAESTA

Obrt trgovačkog kapitala. Cene

Obrt industrijskog kapitala jeste jedinstvo njegovog vremena proizvodnje i vremena prometa, pa zbog toga obuhvata sav proces proizvodnje. Nasuprot tome, obrt trgovačkog kapitala, budući u stvari samo osamostaljeno kretanje robnog kapitala, predstavlja samo prvu fazu metamorfoze robe, $R - N$, kao kretanje posebnog kapitala koje se vraća svojoj polaznoj tački; $N - R$, $R - N$, u trgovačkom smislu, predstavlja obrt trgovačkog kapitala. Trgovac kupuje, pretvara svoj novac u robu, zatim prodaje, pretvara istu robu u novac i tako dalje neprekidno ponavljajući ove činove. Metamorfoza industrijskog kapitala predstavlja se u okviru prometa uvek kao $R_1 - N - R_2$; novac dobijen prodajom R_1 , proizvedene robe, upotrebljava se da se kupi R_2 , nova sredstva za proizvodnju; to je stvarna razmena između R_1 i R_2 , te tako isti novac dvaput ide iz ruke u ruku. Njegovo kretanje posreduje u razmeni dveju raznovrsnih roba, R_1 i R_2 . Ali kod trgovca u $N - R - N'$, naprotiv, ide ista roba dvaput iz jednih ruku u druge; ona samo posreduje u vraćanju k njemu njegovog novca.

Ako je trgovački kapital npr. 100 £, i trgovac za ovih 100 £ kupi robu, zatim tu robu proda za 110 £, onda je ovaj njegov kapital od 100 napravio jedan obrt, a broj obrta u godini zavisi od toga koliko se puta u godini ponavlja ovo kretanje $N - R - N'$.

Mi ovde potpuno ostavljamo po strani troškove koji se mogu kriti u razlici između nabavne i prodajne cene, pošto ovi troškovi baš ni u čemu ne menjaju oblik koji u ovaj mah imamo da razmatramo.

Prema tome, broj obrta nekog datog trgovačkog kapitala ima u ovom slučaju punu sličnost sa ponavljanjem opticaja novca kao pukog prometnog sredstva. Kao što isti talir koji optiče deset puta kupuje u robama deset puta svoju vrednost, tako i isti trgovčev novčani kapital, recimo od 100, kupuje u robama, kad se deset puta obrne, desetostruku svoju vrednost, ili realizuje ukupni robni kapital od desetostrukе vrednosti = 1000. Ali je razlika u ovome: kod opticaja novca kao prometnog sredstva jedan isti komad novca ide kroz različite ruke, ponavlja dakle više puta istu funkciju, i zbog toga brzinom opticanja zamenjuje masu novčanih komada u opticaju. Kod trgovca, međutim, to je isti novčani kapital, svejedno iz kojih se komada novca sastojao,

ista novčana vrednost koja više puta kupuje i prodaje robni kapital u iznosu svoje vrednosti, te se stoga više puta vraća u istu ruku kao $N + \Delta N$, na svoju polaznu tačku kao vrednost plus višak vrednosti. Ovo njegovom obrtu daje karakter obrta kapitala. On stalno izvlači iz prometa više novaca no što u njega ubacuje. Uostalom, samo se po sebi razume da sa ubrzanim obrtom trgovačkog kapitala (gde pri razvijenom kreditnom sistemu preteže i funkcija novca kao platežnog sredstva) i ista novčana masa brže optiče.

Ponavljeni obrt kapitala trgovine robom ne izražava, međutim, nikad što drugo do ponavljanje kupovanja i prodavanja; dok ponavljeni obrt industrijskog kapitala izražava periodičnost i obnavljanje ukupnog procesa reprodukcije (u koji je uključen i proces potrošnje). Za trgovački kapital ovo se, naprotiv, pokazuje samo kao spoljašnji uslov. Industrijski kapital mora stalno bacati robe na tržište i opet ih odande izvlačiti, da bi se sačuvala mogućnost za brzo obrtanje trgovačkog kapitala. Ako je proces reprodukcije uopšte spor, onda je spor i obrtanje trgovačkog kapitala. Istina, trgovački kapital poslužuje obrt proizvodnog kapitala; ali samo ukoliko ovome skraćuje vreme prometa. On ne utiče neposredno na vreme proizvodnje, koje takođe sačinjava granicu za vreme obrta industrijskog kapitala. To je prva granica za obrt trgovačkog kapitala. A drugo, bez obzira na granicu koju stvara reproduktivna potrošnja, ovaj je obrt konačno ograničen brzinom i obimom ukupne individualne potrošnje, pošto od toga zavisi celi onaj deo robnog kapitala koji ulazi u fond potrošnje.

Ali sad (sasvim bez obzira na obrte u okviru trgovačkog sveta, gde trgovac trgovcu uvek prodaje istu robu, koja vrsta prometa može u vremenima špekulacije da izgleda vrlo bujna) trgovački kapital skraćuje, prvo, fazu $R - N$ za proizvodni kapital. A drugo, pri modernom kreditnom sistemu, on raspolaže velikim delom ukupnog društvenog novčanog kapitala, tako da može ponavljati svoje kupovine pre no što definitivno proda ono što je već kupio; pri čemu je svejedno da li naš trgovac prodaje neposredno poslednjem potrošaču ili se između njih dvojice nalazi još 12 drugih trgovaca. Pri ogromnoj elastičnosti procesa reprodukcije, koji se stalno može terati preko svake date granice, taj proces ne nalazi granice u samoj proizvodnji ili tek samo veoma elastičnu. Ovde se, dakle, pored rastavljanja činova $R - N$ i $N - R$, koje proizlazi iz prirode robe, stvara fiktivna tražnja. Uprkos svom osamostaljenju, kretanje trgovačkog kapitala nikad nije ništa drugo do kretanje industrijskog kapitala u okviru prometne oblasti. Ali, zahvaljujući svom osamostaljenju, on se u izvesnim granicama kreće nezavisno od granica procesa reprodukcije, te zato i sam ovaj proces isteruje preko njegovih granica. Unutrašnja zavisnost, spoljašnja samostalnost, teraju stvar do tačke gde se unutrašnje jedinstvo mora ponovo uspostaviti nasilnim putem, putem krize.

Otuda ona pojava u krizama da se one ne pokazuju i ne izbijaju prvo u prodaji na detalj, koja ima posla s neposrednom potrošnjom,

već u sferama trgovine na veliko i banaka koje ovoj stavlju na raspolaganje novčani kapital društva.

Može fabrikant stvarno prodati izvozniku, a ovaj opet svojim stranim mušterijama, može uvoznik prodati svoje sirovine fabrikantu, ovaj svoje proizvode veletrgovcu itd. Ali negde na nekoj usamljenoj nevidljivoj tački leži roba neprodata; ili se neki drugi put postepeno prepune rezerve svih proizvođača i trgovackih posrednika. Potrošnja obično baš tada najviše cveta, delom zato jedan industrijski kapitalista pokreće niz drugih, delom što radnici koje oni zapošljavaju mogu da troše više no obično, jer su potpuno zaposleni. S dohocima kapitalista uvećavaju se i njihovi izdaci. Sem toga se, kao što smo videli (knj. II, odeljak III^{1*}), vrši stalni promet između postojanog kapitala i postojanog kapitala (i kad se ne uzme u obzir ubrzana akumulacija), koji je isprva utoliko nezavisan od individualne potrošnje što nikad u nju ne ulazi, ali koji je ipak njome definitivno ograničen, pošto se proizvodnja postojanog kapitala nikada ne vrši radi njega samog, već samo zato što od toga kapitala više treba onim oblastima proizvodnje čiji proizvodi ulaze u individualnu potrošnju. Ovo, pak, može neko vreme mirno teći svojim tokom, nadraživano očekivanom tražnjom, pa zato kod trgovaca i industrijalaca u ovim granama posao veoma glatko napreduje. Kriza nastupa čim se trgovcima koji prodaju na daleko (ili čije su se rezerve i u zemlji nagomilale) potraživanja vraćaju tako sporo i oskudno da banke navaljuju da se plati ili da menicama na kupljenu robu rok istekne pre no što se roba dalje proda. Onda počinju prinudne prodaje, prodaje radi plaćanja. A s time nastupa i slom koji najednom čini i kraj prividnom prosperitetu.

Međutim, čisto spoljašnji karakter i iracionalnost obrta trgovackog kapitala još su veći, pošto obrt istog trgovackog kapitala može jednovremeno ili po redu da posluži izvršenju obrta veoma različnih proizvodnih kapitala.

Ali obrt trgovackog kapitala može da posluži ne samo izvršenju obrta raznih industrijskih kapitala, nego i suprotne faze metamorfoze robnog kapitala. Na primer, trgovac kupi platno od fabrikanta, a proda ga beljaru. Ovde obrt istog trgovackog kapitala — stvarno isto R—N — realizovanje platna — predstavlja dve suprotne faze za dva različita industrijska kapitala. Ukoliko trgovac uopšte prodaje za proizvodnu potrošnju, njegovo R—N predstavlja uvek N—R nekog industrijskog kapitala, a njegovo N—R uvek R—N nekog drugog industrijskog kapitala.

Ako, kao što u ovoj glavi činimo, izostavimo P , prometne troškove, onaj deo kapitala koji trgovac preduima osim sume predumljene u kupovinu roba, otpada naravno i ΔP , dodatni profit koji on pravi na ovaj dodatni kapital. Ovo je, dakle, strogo logičan i matematički pra-

^{1*} Vidi u 22. tomu ovog izdanja, str. 351 - 353, 357 - 361.

vilan način posmatranja kad se radi o tome da se vidi kako profit i obrt trgovackog kapitala deluju na cene.

Ako je cena proizvodnje 1 funte šećera 1 £, mogao bi trgovac sa 100 £ kupiti 100 funti šećera. Ako u toku godine kupi i proda tu količinu, i ako je godišnja prosečna profitna stopa 15%, onda će on na 100 £ dometnuti 15 £, a na 1 £, cenu proizvodnje za 1 funtu, 3 šilinga. On bi, dakle, prodavao funtu šećera po 1 £ i 3 šilinga. Ako bi pak cena proizvodnje za 1 funtu šećera pala na 1 šiling, trgovac bi sa 100 £ kupio 2000 funti, a funtu bi prodavao po 1 šiling i $1\frac{4}{5}$ penija. I sada bi kao i ranije godišnji profit na kapital od 100 £, predujmljen u posao sa šećerom bio = 15 £. Samo što u jednom slučaju mora prodati 100, a u drugome 2000 funti. Visina ili niskost cene proizvodnje ne bi imala nikakva posla s profitnom stopom, ali bi ona imala vrlo mnogo i odlučujućeg posla s time koliki je alikvotni deo prodajne cene svake funte šećera koji se (deo) rastvara u trgovinski profit; tj. koliki je dometak na cenu koji trgovac čini na neku određenu količinu robe (proizvoda). Ako je cena proizvodnje neke robe malena, onda je mala i sama suma koju trgovac predujmljuje u njenu kupovnu cenu, tj. za neku određenu masu te robe, a otuda, pri datoj profitnoj stopi, i iznos profita koji on pravi na ovu datu količinu jevtine robe; ili, što izlazi na isto, on može onda s datim kapitalom, recimo od 100, kupiti neku veliku masu te jevtine robe, a ukupni profit od 15, koji on pravi na 100, razdeljuje se u malim razlomcima na svaki pojedini delić te robne mase. U obrnutom slučaju je obrnuto. Ovo sasvim zavisi od veće ili manje proizvodnosti industrijskog kapitala s čijim robama on trguje. Kad izuzmemmo slučajeve gde je trgovac monopolist, te u isto vreme monopolije i proizvodnju, otprilike kao u svoje vreme Holandska istočnoindijska kompanija^[42], onda ništa ne može biti besmislenije od rasprostranjene ideje da od trgovca zavisi da li će hteti da prodaje mnogo robe uz mali profit ili malo robe uz veliki profit na pojedinu robu. Njegova prodajna cena ima dve granice: s jedne strane, cenu proizvodnje robe, a tom cenom on ne raspolaže; s druge strane, prosečnu profitnu stopu, kojom on takođe ne raspolaže. Jedino o čemu on ima da odlučuje jeste da li hoće da trguje skupim ili jevtinim robama, ali i pri tome ima da kažu neku reč i veličina njegovog raspoloživog kapitala i druge okolnosti. Zbog toga trgovčev držanje u ovome zavisi potpuno od stupnja razvitka kapitalističkog načina proizvodnje, a ne od njegovog, trgovčevog, izvolevanja. Jedna čisto trgovačka kompanija, kao stara Holandska istočnoindijska kompanija, koja je imala monopol proizvodnje, mogla se zanositi time da pod sasvim izmenjenim okolnostima produži jedan metod koji je u najboljem slučaju odgovarao počecima kapitalističke proizvodnje.⁴⁰

⁴⁰ »Po opštem načelu, profit je uvek isti, ma kakva bila cena; on održava voje mesto kao neko telo koje pliva na plimi i oseći (like an incumbent body on

Ono što održava tu popularnu predrasudu, koja uostalom kao i sve pogrešne predstave o profitu itd. potiče iz shvatanja same trgovine i iz trgovačke predrasude, jesu između ostalog sledeće okolnosti:

Prvo: pojave konkurenциje, ali koje se odnose samo na raspodelu trgovačkog profita među pojedine trgovce, sudeonike u ukupnom trgovačkom kapitalu; npr. kad neki prodaje jeftinije da bi svoje protivnike izbio iz sedla.

Drugo: ekonomist kalibra profesora Roschera može u Lajpcigu još uvek uobražavati da su razlozi »razboritosti iz humanosti« proizveli promenu u prodajnim cenama i da ta promena nije bila rezultat prevrata u načinu proizvodnje^[43].

Treće: padnu li cene proizvodnje usled pojačane proizvodne snage rada, i padnu li stoga i prodajne cene, onda tražnja često raste još brže od ponude, a s njom i tržišne cene, tako da prodajne cene odbacuju profit viši od prosečnog.

Cetvrto: neki trgovac može sniziti prodajnu cenu (a to uvek znači samo snižavanje uobičajenog profita koji on domeće na cenu) da bi u svojoj radnji brže obrnuo veći kapital. Sve su to stvari koje se tiču jedino konkurenциje među samim trgovcima.

Već smo u knjizi II^{1*} pokazali da visina ili niskost robnih cena ne određuje ni masu viška vrednosti koju neki dati kapital proizvodi, ni stopu viška vrednosti, mada je cena pojedine robe, a s time i deo viška vrednosti u toj ceni, veća ili manja prema relativnoj količini robe koju neka data količina rada proizvodi. Ukoliko odgovaraju vrednostima, cene svake robne količine određene su ukupnom količinom rada opredmećenog u tim robama. Bude li se malo rada opredmetilo u mnogo robe, biće cena pojedine robe niska, a višak vrednosti, sadržan u njoj, malen. Kako se rad, opredmećen u nekoj robi, deli na plaćeni i neplaćeni, koja količina te cene, dakle, predstavlja višak vrednosti, to nema nikakva posla sa ovom ukupnom količinom rada, dakle s cennom robe. A stopa viška vrednosti ne zavisi od apsolutne veličine viška vrednosti koji se sadrži u ceni pojedine robe, već od njegove relativne veličine, od njegove srazmere prema najamnini koja se nalazi u istoj robi. Otuda stopa može biti velika, mada je apsolutna veličina

the swelling or sinking tide). Prema tome, kad se cene popnu, trgovac podiže cenu; kad cene padnu, trgovac cenu spušta*. (Corbet, *An Inquiry into the Causes etc. of the Wealth of Individuals*, London 1841, str. 20.) — Ovde, kao i u tekstu, uopšte je reč samo o običnoj trgovini, a ne o špekulaciji, čije razmatranje, kao i uopšte sve što se odnosi na podelu trgovačkog kapitala, spada izvan kruga našeg proučavanja.

*Profit od trgovine jeste vrednost dodata kapitalu koja je nezavisna od cene, a drugi (špekulantски profit) »zasniva se na promenama u vrednosti kapitala ili u samoj ceni.« (Isto, str. 128.)

1* Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 456 - 465.

viška vrednosti za svaku pojedinu robu mala. Ova absolutna veličina viška vrednosti u svakoj pojedinoj robi zavisi u prvom redu od proizvodnosti rada, a tek u drugom redu od njegove podele na plaćen i neplaćen rad.

Kod trgovačke prodajne cene cena proizvodnje u punoj je meri data spoljna pretpostavka.

Za visinu trgovačkih cena roba u ranije vreme bila je kriva 1. visina cene proizvodnje, tj. neproizvodnost rada; 2. nepostojanje opšte profitne stope, zbog čega je trgovački kapital privlačio sebi mnogo veću kvotu viška vrednosti no što bi mu pripadalo kad bi kapitali bili svestrano pokretni. Prestanak ovog stanja, gledano s obe strane, rezultat je, dakle, razvitka kapitalističkog načina proizvodnje.

U različnim granama trgovine, obrti trgovačkog kapitala duži su ili kraći, dakle je i njihov broj u jednoj godini veći ili manji. U okviru iste trgovinske grane obrt je brži ili sporiji u različitim fazama ekonomskog ciklusa. Međutim, postoji prosečan broj obrta, koji se nalazi iskustvom.

Već smo videli da se obrt trgovačkog kapitala razlikuje od obrta industrijskog kapitala. Ovo proizlazi iz prirode stvari; jedna posebna faza u obrtu industrijskog kapitala ispoljava se kao potpuni obrt nekog zasebnog trgovačkog kapitala ili bar jednog njegovog dela. On stoji i u drukčijem odnosu prema određenju profita i cene.

Kod industrijskog kapitala, obrt izražava, s jedne strane, periodičnost reprodukcije, pa zato od ovoga zavisi masa roba koje se u neko određeno vreme bacaju na tržište. S druge strane, vreme obrta čini granicu, i to rastegljivu, koja dejstvuje tako da više ili manje ograničava stvaranje vrednosti i viška vrednosti, jer utiče na obim procesa proizvodnje. Zbog toga obrt ima određujući uticaj na masu godišnje proizvođenog viška vrednosti, a stoga i na obrazovanje opšte profitne stope, ali ne kao pozitivan elemenat, već kao elemenat koji ograničava. Nasuprot tome, za trgovački kapital prosečna profitna stopa je data veličina. On ne sarađuje neposredno u stvaranju profita ili viška vrednosti, i ulazi kao određujući faktor u obrazovanje opšte profitne stope samo utoliko što svoju dividendu vuče iz mase profita, proizvedenog od industrijskog kapitala, prema tome koji deo sačinjava od ukupnog kapitala.

Što je veći broj obrta nekog industrijskog kapitala pod uslovima izloženim i knj. II, odelj. II, to je veća masa profita koji on stvara. Istina, ustanovljenjem opšte profitne stope ukupni profit ne razdeljuje se među različite kapitale prema srazmeri u kojoj oni neposredno sudeluju u njegovoj proizvodnji, nego prema tome kolike alikvotne delove od celokupnog kapitala oni sačinjavaju, tj. srazmerno njihovoj veličini. No, to ni u čemu ne menja suštinu stvari. Što je veći broj obrta ukupnog industrijskog kapitala, to je veća masa profita, masa godišnje proizvođenog viška vrednosti, pa otuda, pod inače neizmenjenim okolnostima, i profitna stopa. Drukčije je s trgovačkim kapi-

talom. Za njega je profitna stopa data veličina, određena, s jedne strane, masom profita proizvedenog od industrijskog kapitala, s druge strane, relativnom veličinom ukupnog trgovinskog kapitala, njegovim kvantitativnim odnosom prema sumi kapitala koji je predujmljen u proces proizvodnje i u proces prometa. Na svaki način, broj njegovih obrta deluje kao određujući faktor na njegovu srazmeru prema ukupnom kapitalu, ili na relativnu veličinu trgovinskog kapitala potrebnog za promet, jer je jasno da absolutna veličina potrebnog trgovinskog kapitala i brzina njegovog obrtanja stoje u obrnutoj srazmeri; međutim, njegova relativna veličina, ili udeo koji on sačinjava od ukupnog kapitala, data je njegovom absolutnom veličinom, ako se uzme da su sve ostale okolnosti jednake. Ako je ukupni kapital 10 000, onda je trgovski kapital, ako sačinjava $\frac{1}{10}$ od njega, = 1000; ako je ukupni kapital 1000, onda $\frac{1}{10}$ od njega = 100. Utoliko je različita njegova absolutna veličina, mada njegova relativna veličina ostaje jednaka, različita prema veličini ukupnog kapitala. Ali qvde uzimamo da je njegova relativna veličina, recimo $\frac{1}{10}$ od ukupnog kapitala, data. Sama ova njegova relativna veličina određuje se opet obrtom. Kod brzog obrta, njegova je absolutna veličina npr. = 1000 £ u prvom slučaju, a u drugom = 100, i zato je njegova relativna veličina = $\frac{1}{10}$. Kod sporijeg obrta, njegova je absolutna veličina recimo = 2000 u prvom, = 200 u drugom slučaju. Zato je njegova relativna veličina porasla od $\frac{1}{10}$ na $\frac{1}{5}$ ukupnog kapitala. Okolnosti koje skraćuju prosečni obrt trgovinskog kapitala, npr. razvitak transportnih sredstava, smanjuju pro tanto absolutnu veličinu trgovinskog kapitala, te stoga povisuju opštu profitnu stopu. U obrnutom slučaju, obrnuto. Razvijen kapitalistički način proizvodnje, upoređen s ranijim stanjima, ima dvostruko dejstvo na trgovski kapital: ista količina robe obrće se pomoću manje mase stvarno dejstvujućeg trgovinskog kapitala; zbog bržeg obrta trgovinskog kapitala i veće brzine procesa reprodukcije, na kome to počiva, smanjuje se srazmera trgovinskog kapitala prema industrijskom kapitalu. S druge strane: s razvitkom kapitalističkog načina proizvodnje svaka proizvodnja postaje robnom proizvodnjom, te stoga sav proizvod pada u ruke agenata prometa, a uz to dolazi da je u ranijem načinu proizvodnje, koji je proizvodio na malo, ne uzimajući u obzir masu proizvoda koje su sami proizvođači trošili neposredno u naturi ni masu činidaba koje su izvršivane u naturi, vrlo veliki deo proizvođača prodavao svoju robu neposredno potrošaču, ili je radio po njegovoј ličnoj narudžbi. I zbog toga, mada je u ranijim načinima proizvodnje trgovinski kapital veći u srazmeri prema robnom kapitalu koji on obrće, on je:

1. absolutno manji, jer se nesrazmerno mali deo ukupnog proizvoda preizvodi kao roba, kao robni kapital koji mora ući u promet i koji pada u ruke trgovcima; on je manji, jer je robni kapital manji. Ali je on u isti mah srazmerno veći, ne samo zbog veće sporosti svoga obrtanja i u odnosu prema masi roba koje obrće. On je veći zato što je

cena ove robne mase, pa dakle i trgovački kapital koji se na nju mora predujmiti, usled manje proizvodnosti rada veća nego u kapitalističkoj proizvodnji, te se stoga ista vrednost predstavlja u manjoj robnoj masi.

2. Ne samo da se na osnovici kapitalističkog načina proizvodnje proizvodi veća robna masa (pri čemu treba uzeti u račun smanjenu vrednost ove robne mase), nego ista masa proizvoda, recimo žita, sačinjava veću robnu masu, tj. u trgovinu dolazi sve veća količina toga proizvoda. Uostalom, usled ovoga ne raste samo masa trgovačkog kapitala nego uopšte sav kapital koji je plasiran u promet, npr. u brodarstvo, železnice, telegraf itd.

3. Ali, a to je gledište čije izlaganje spada u »konkurenčiju kapitala«: trgovački kapital koji ne funkcioniše, ili koji funkcioniše upola, raste s napretkom kapitalističkog načina proizvodnje, s lakoćom s kojom se on uvlači u detaljnu trgovinu, sa špekulacijom i preobiljem oslobođenog kapitala.

No pod pretpostavkom da je relativna veličina trgovačkog kapitala u odnosu prema ukupnom kapitalu data, različnost obrta u različnim trgovinskim granama nema uticaja na veličinu ukupnog profita koji pripada trgovačkom kapitalu, niti na opštu profitnu stopu. Trgovčev profit nije određen masom robnog kapitala koji on obrće, već veličinom novčanog kapitala koji on predujmljuje kao sredstvo za izvršenje ovog obrta. Ako je opšta godišnja profitna stopa 15%, a trgovac predujmljuje 100£ onda će, ako mu se kapital obrće jedanput u godini, prodavati svoju robu po 115. Bude li se njegov kapital obrtao pet puta na godinu, onda će robni kapital kupljen za 100 prodavati pet puta na godinu po 103, dakle za celu godinu prodaće robni kapital od 500 za 515. A to na njegovih 100 predujmljenog kapitala čini godišnji profit od 15, kao i ranije. Kad ne bi tako bilo, onda bi trgovački kapital, srazmerno broju svojih obrta, donosio mnogo veći profit od industrijskog kapitala, što se protivi zakonu opšte profitne stope.

Prema tome, broj obrta trgovačkog kapitala u različnim granama trgovine direktno utiče na trgovačke cene roba. Visina trgovačkog dometka na cenu, alikvotnog dela trgovačkog profita nekog datog kapitala, koji (deo) pada na cenu proizvodnje pojedine robe, stoji u obrnutoj srazmeri prema broju obrta ili prema brzini obrtanja trgovačkih kapitala u različnim poslovnim granama. Ako se neki trgovački kapital obrće pet puta na godinu, onda on robnom kapitalu iste vrednosti dodaje na cenu samo $\frac{1}{5}$ onog dometka koji na robni kapital jednake vrednosti dodaje neki trgovački kapital koji se u godini može obrnuti samo jedanput.

Uticaj prosečnog vremena obrta kapitalâ u različnim trgovinskim granama na prodajne cene svodi se na to da se srazmerno ovoj brzini obrtanja jedna ista masa profita, koja je pri datoј veličini trgovačkog kapitala određena opštom godišnjom profitnom stopom, dakle određena nezavisno od specijalnog karaktera trgovačke operacije ovog kapitala, različito razdeljuje na robne mase od iste vrednosti, tako da kod pet

obrta godišnje dodaje robnoj ceni recimo $15/5=3\%$, a kod jednog obrta godišnje, naprotiv, 15% .

Prema tome, isti postotak trgovačkog profita u različnim trgovinskim granama povisuje prodajne cene roba, prema tome u kakvom su odnosu njihovi obrtni periodi, za sasvim različite procente, računajući prema vrednosti tih roba.

Kod industrijskog kapitala, vreme obrta naprotiv ni na koji način ne utiče na veličinu vrednosti proizvedenih pojedinih roba, mada on utiče na masu vrednosti i viškova vrednosti što ih neki dati kapital proizvodi u neko dato vreme, jer utiče na masu eksploratsisanog rada. Svakako da se ovo prikriva i da drukčije izgleda kad gledamo na cene proizvodnje, ali samo zato što cene proizvodnje različnih roba odstupaju od njihovih vrednosti, prema zakonima koje smo ranije izložili. Posmatramo li ukupni proces proizvodnje, robnu masu koju proizvodi ukupni industrijski kapital, vidimo odmah da se opšti zakon potvrđuje.

Prema tome, dok nas tačnije razmatranje uticaja vremena obrta na stvaranje vrednosti kod industrijskog kapitala vodi natrag opštem zakonu i osnovici političke ekonomije da su vrednosti roba određene radnim vremenom koje se u njima sadrži, dotle uticaj obrta trgovačkog kapitala na trgovačke cene pokazuje pojave koje bez veoma opsežne analize međučlanova izgleda da pretpostavljaju čisto proizvoljno određenje cena, naime određenje prosto time što se kapital jednom odlučio da za godinu dana napravi određenu količinu profita. Usled ovog uticaja obrta naročito izgleda kao da prometni proces kao takav određuje cene roba, u izvesnim granicama nezavisno od procesa proizvodnje. Sva površna i naopaka shvatanja o ukupnom procesu reprodukcije uzeta su iz razmatranja trgovačkog kapitala i iz predstava koje njegova osobita kretanja izazivaju u glavama agenata prometa.

Kad je analiza stvarnih, unutrašnjih veza kapitalističkog procesa proizvodnje veoma zapletena stvar i veoma opsežan rad, kao što je čitalac na svoju žalost spoznao, kad je posao nauke da spoljašnje, čisto pojavno kretanje svede na unutrašnje stvarno kretanje, onda se sasvim po sebi razume da se u glavama kapitalističkih agenata proizvodnje i prometa moraju o zakonima proizvodnje stvoriti predstave koje potpuno odudaraju od ovih zakona i koje su samo svesni izraz prividnog kretanja. Predstave kakvog trgovca, berzanskog špekulantu, bankara, nužno su sasvim naopake. Predstave fabrikanata iskrivljene su prometnim činovima kojima je njihov kapital podvrgnut i izjednačenjem opšte profitne stope.⁴¹ U tim glavama igra nužno i konkurencija sasvim

⁴¹ Evo jedne vrlo naivne ali u isti mah veoma tačne primedbe: »Sigurno je stoga da i okolnost što se jedna te ista roba može dobiti kod raznih prodavaca po znatno različnim cenama veoma često ima svoj razlog u netačnoj kalkulaciji.« (Feller i Odermann, *Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik*, 7. izdanje, 1859. [Str. 451.]) Ovo pokazuje kako određenje cena postaje čisto teoretsko, tj. apstraktно.

izopačenu ulogu. Ako su granice vrednosti i viška vrednosti date, onda je lako uvideti kako konkurenca kapitalâ pretvara vrednosti u cene proizvodnje i još dalje u trgovačke cene, a višak vrednosti u prosečni profit. Ali se bez tih granica apsolutno ne da uvideti zašto konkurenca svodi opštu profitnu stopu na ovu umesto na onu granicu, na 15%, umesto na 1500%. Ta ona je najviše može svesti na *jedan* nivo. Ali u njoj nema apsolutno nijednog elementa koji bi odredio sam taj nivo.

Sa stanovišta trgovačkog kapitala pokazuje se, dakle, kao da sam obrt određuje cenu. S druge strane, dok brzina obrtanja industrijskog kapitala, ukoliko osposobljava neki dati kapital za eksploataisanje više ili manje rada, deluje kao određujući i ograničavajući faktor na masu profita, a stoga na opštu profitnu stopu, trgovinskom kapitalu je profitna stopa data spolja, a njena unutrašnja povezanost sa stvaranjem viška vrednosti potpuno je izbrisana. Ako se isti industrijski kapital, pri inače neizmenjenim okolnostima, a osobito pri jednakom organskom sastavu, obrne četiri puta na godinu umesto dvaput, proizvešće dvostruko više viška vrednosti pa stoga i profita; a ovo se očigledno pokazuje čim i dok taj kapital ima monopol usavršenijeg načina proizvodnje koji mu omogućuje ovo ubrzanje obrta. A različno vreme obrta u različnim trgovinskim granama pokazuje se, naprotiv, u tome da profit koji se pravi na obrt nekog određenog robnog kapitala stoji u obrnutoj srazmeri prema broju obrta novčanog kapitala koji obrće ove robne kapitale. Small profits and quick returns^{1*} čini se osobito shopkeeper-u^{2*} kao načelo kojega se on iz načela pridržava.

Uostalom, samo se po sebi razume da ovaj zakon obrtâ trgovačkog kapitala u svakoj trgovinskoj grani, i bez obzira na smenjivanje bržih i sporijih obrta koji se kompenziraju, važi samo za prosek obrtâ koje pravi ukupni trgovački kapital plasiran u tu granu. Kapital trgovca A koji radi u istoj grani kao i B može napraviti više ili manje od prosečnog broja obrta. U tome slučaju ostali prave manje ili više. To ni u čemu ne menja obrt ukupne mase trgovačkog kapitala plasiranog u ovu granu. Ali je od presudne važnosti za pojedinačnog trgovca ili detaljistu. On u ovom slučaju pravi višak profita, sasvim kao što industrijski kapitalisti prave viškove profita kad proizvode pod uslovima koji su povoljniji od prosečnih. Ako ga na to prisili konkurenca, on će moći jevtinije prodavati od svojih pobratima, a da svoj profit ne obori ispod prosečnog. Ako se uslovi koji ga osposobljavaju za brži obrt i sami mogu kupiti, npr. položaj prodavnice, može on za ovo plaćati ekstrarentu, tj. jedan deo njegovog ekstraprofita pretvara se u zemljišnu rentu.

^{1*} mali profiti, a brzi obrti — ^{2*} dučandžiji

GLAVA DEVETNAESTA

Kapital trgovine novcem

Čisto tehnička kretanja koja novac izvršuje u procesu prometa industrijskog kapitala i, kako sad možemo dodati, kapitala trgovine robom (pošto ovaj preuzima, kao svoje sopstveno i svojstveno kretanje, jedan deo prometnog kretanja industrijskog kapitala) — ta kretanja, osamostaljena u funkciju naročitog kapitala koji ih vrši, i vrši samo njih, kao operacije koje su mu svojstvene, pretvaraju ovaj kapital u kapital trgovine novcem [Geldhandlungskapital]. Jedan deo industrijskog kapitala, a bliže označeno i kapitala trgovine robom, stalno bi postojao ne samo u novčanom obliku, kao novčani kapital uopšte, nego kao novčani kapital koji je zauzet ovim tehničkim funkcijama. Tako se od ukupnog kapitala odvaja i osamostaljuje određen deo u obliku novčanog kapitala, čija se kapitalistička funkcija sastoji isključivo u tome da izvodi te operacije za celokupnu klasu industrijskih i trgovačkih kapitalista. Kao kod kapitala trgovine robom, odvaja se jedan deo industrijskog kapitala, deo koji postoji u prometnom procesu u vidu novčanog kapitala, i obavlja ove operacije procesa reprodukcije za sav ostali kapital. Kretanja ovog novčanog kapitala opet su, dakle, samo kretanja jednog osamostaljenog dela industrijskog kapitala koji se nalazi u procesu svoje reprodukcije.

Samo kada se i ukoliko se plasira nov kapital — a to je slučaj i kod akumulacije — pojavljuje se kapital u novčanom obliku kao polazna i završna tačka kretanja. Ali se za svaki kapital, kad se jednom već nađe u svome procesu, i polazna i završna tačka pokazuju samo kao prolazne tačke. Već se kod prostog robnog prometa pokazalo, ukoliko industrijski kapital ima da od svoga izlaska iz oblasti proizvodnje pa do svog ponovnog stupanja u nju prođe metamorfozu $R' - N - R$, da je N doista krajnji rezultat jedne faze metamorfoze samo da bi bio polaznom tačkom suprotne faze koja nju dopunjuje. I mada se za trgovinski kapital čin $R - N$ industrijskog kapitala uvek predstavlja kao $N - R - N$, ipak je i za njega, čim je jednom angažovan, stvarni proces neprekidno $R - N - R$. Ali trgovinski kapital prolazi kroz činove $R - N$ i $N - R$ jednovremeno. To jest, ne da se samo *jedan* kapital nalazi

u stadijumu R—N, dok se drugi nalazi u stadijumu N—R, nego isti kapital jednovremeno stalno kupuje i stalno prodaje, zbog kontinuiteta procesa proizvodnje; on se neprekidno nalazi istodobno u oba stadijuma. Dok se jedan deo istoga pretvara u novac da bi se kasnije ponovo pretvorio u robu, drugi se u isto vreme pretvara u robu, da bi se ponovo pretvorio u novac.

Da li novac ovde funkcioniše kao prometno ili kao platežno sredstvo, zavisi od oblika robne razmene. U oba slučaja kapitalista ima stalno da isplaćuje novac mnogim licima, kao i da stalno od mnogih lica prima novac na ime plaćanja. Ova čisto tehnička operacija isplaćivanja novca i inkasiranja novca predstavlja rad za sebe koji, ukoliko novac služi kao platežno sredstvo, čini nužnim izračunavanja bilansa, činove izravnjanja. Ovaj je rad prometni trošak, nije rad koji stvara vrednost. On se skraćuje time što ga za svu ostalu kapitalističku klasu vrši posebna klasa agenata ili kapitalista.

Određen deo kapitala mora stalno da postoji kao blago, kao potencijalni novčani kapital: rezerva kupovnih sredstava, rezerva platežnih sredstava, kapital u novčanom obliku, koji, nezaposlen, čeka da bude primjenjen; a jedan deo kapitala stalno pritiče natrag u ovom obliku. Pored inkasiranja, isplaćivanja i vođenja knjiga, ovo čini nužnim čuvanje blaga, što je opet posebna operacija. To je, dakle, zaista stalno rastvaranje blaga u prometna i platežna sredstva i njegovo ponovno obrazovanje iz novca dobijenog u prodaji i iz plaćanja kojemu je došao rok; ovo stalno kretanje onog dela kapitala koji postoji kao novac, odvojeno od same kapitalske funkcije, ova čisto tehnička operacija prouzrokuje poseban rad i troškove — prometne troškove.

Podela rada donosi sa sobom da ove tehničke operacije koje su uslovljene funkcijama kapitala vrši koliko je moguće za celu kapitalističku klasu, kao isključive funkcije, jedan odeljak agenata ili kapitalista, ili da se one koncentrišu u njihovim rukama. Tu imamo, kao kod trgovackog kapitala, podelu rada u dvostrukom smislu. To postaje odvojenim poslom, a pošto se kao odvojen posao vrši za novčani mehanizam čitave klase, on se koncentriše, vodi u velikom razmeru; a sad opet nastupa podela rada u okviru ovog odvojenog posla, kako cepanjem na različne među sobom nezavisne grane, tako i obrazovanjem radionice u okviru tih grana (velike kancelarije, mnogobrojni knjigovođe i blagajnici, razgranata podela rada). Isplaćivanje novca, primanje uplata, izravnavanje bilansâ, vođenje tekućih računa, čuvanje novca itd., odvojeni od činova kojima ove operacije postaju nužne, čine kapital, preduumljen u ove funkcije, kapitalom novčane trgovine.

Različite operacije iz čijih osamostaljenja u posebne poslove potiče trgovina novcem, proizlaze iz različitih određenosti samog novca i iz njegovih funkcija, koje prema tome mora da prođe i kapital u obliku novčanog kapitala.

Ja sam ranije ukazao na to kako se novčani sistem uopšte prvobitno razvija u razmeni proizvoda među različnim zajednicama⁴².

Stoga se trgovina novcem, trgovina novčanom robom, razvija najpre iz internacionalnog saobraćaja. Čim postoje monete raznih zemalja, moraju trgovci koji kupuju u stranim zemljama promeniti monetu svoje zemlje u lokalnu monetu, i obratno, ili i različite monete za nekovano čisto srebro ili zlato kao svetski novac. Otuda menjački posao, koji treba smatrati kao jednu od samoniklih osnovica moderne trgovine novcem.⁴³ Iz toga su se razvile menjačke banke, gde srebro (ili zlato) funkcioniše kao svetski novac — sada kao bankovni ili trgovinski novac — za razliku od tekuće monete. Menični posao, ukoliko je ciglo uputstvo za isplatu putnicima od menjača jedne zemlje menjačima u drugim zemljama, razvio se već u Rimu i Grčkoj iz menjačkog posla u užem smislu.

Trgovina zlatom i srebrom kao robama (sirovinama za pravljenje luksuznih artikala) čini prirodnu osnovicu trgovine polugama (Bar-

⁴² Zur Kritik der politischen Oekonomie, str. 27.^{1*}

⁴³ »Već iz velike različnosti moneta kako u pogledu težine i finoće, tako i u pogledu kova mnogih kneževa i gradova, koji su imali pravo kovati novac, potekla je u trgovinskim poslovima, gde je bilo nužno izravnjanje pomoću jedne monete, potreba da se svugde služi lokalnom monetom. Trgovci, kad su putovali na neko strano tržište, snabdevali su se za plaćanja u gotovu nekovanim čistim srebrom, a i zlatom. Isto su tako, krećući natrag, menjali primljeni lokalni novac u nekovano srebro i zlato. Zbog toga su menjački poslovi, trgovina novcem, razmenjivanje neiskovanih plemenitih metala za lokalnu monetu i obratno, postali veoma rasprostranjen unosan posao.« (Hüllmann, *Städtewesen des Mittelalters*. Bon 1826 - 29, I, str. 437, 438.) — »Menjačka banka nije dobila svoje ime od ... menice, nego od menjanja raznih vrsta monete. Davno pre osnivanja Amsterdamske menjačke banke u 1609. bilo je u holandskim trgovinskim gradovima već menjača i menjačkih kuća, čak i menjačkih banaka ... Posao ovih menjača sastojao se u tome što su oni mnogobrojne različne vrste monete koje su strani trgovci donosili u zemlju razmenjivali za zakonski važeću monetu. Malo-pomalo se njihov delokrug proširivao ... oni postadoše blagajnici i bankari svoga doba. Ali je u sjedinjavanju blagajništva s menjaštvom amsterdamska vlada videla opasnost, i da bi nju otklonila, bilo je rešeno da se osnuje jedna velika ustanova koja bi kako menjački tako i blagajnički posao vršila s javnim ovlašćenjem. Ta je ustanova bila čuvena Amsterdamska menjačka banka od 1609. Isto su tako menjačke banke Venecije, Đenove, Stokholma, Hamburga imale da za svoj postanak zahvale stalnoj potrebi za razmenjivanjem raznih vrsta moneta. Od svih njih jedino Hamburška banka postoji i danas, jer se u tome trgovinskom gradu, koji nema sopstvenog novčanog sistema, još uvek oseća potreba za ovakvom ustanovom itd.« (S. Vissering, *Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde*, Amsterdam 1860. I, str. 247, 248)

^{1*} Vidi 20. tom ovog izdanja; uporedi i 21. tom ovog izdanja, str. 88/89.

renhandel, Bullion trade) ili trgovine koja služi izvršenju funkcija koje novac ima kao svetski novac. Kao što je ranije objašnjeno (knj. I, gl. III, 3, c), te su funkcije dvostrukе: trčanje tamo i amo među različitim nacionalnim prometnim oblastima radi izravnjanja međunarodnih plaćanja i kod seljenja kapitala radi ukamaćenja; pored toga kretanje, počev od izvora proizvodnje plemenitih metala, po svetskom tržištu, i raspodela dobijenog metala među različite nacionalne prometne oblasti. U Engleskoj su još u toku najvećeg dela 17. veka zlatari funkcionali kao bankari. Ovde potpuno izostavljamo iz vida kako se dalje razvija izravnjanje međunarodnih plaćanja u meničnoj trgovini itd., kao i sve što se odnosi na poslove s vrednosnim hartijama, ukratko – sve posebne oblike kredita, što nas se ovde još ne tiče.

Kao svetski novac, nacionalni novac skida svoj lokalni karakter; novac neke zemlje izražava se u novcu neke druge, te se tako svi svode na svoju zlatnu ili srebrnu sadržinu, dok su u isti mah zlato i srebro, kao one dve robe koje se promeću kao svetski novac, svedeni na svoju međusobnu razmeru vrednosti, koja se stalno menja. Ovo posredovaje pretvara onaj koji trguje novcem u svoj poseban posao. Tako su menjački posao i trgovina polugama najprvobitniji oblici trgovine novcem i proističu iz dvostrukih funkcija novca: kao nacionalne monete i kao svetskog novca.

Iz kapitalističkog procesa proizvodnje, kao i iz trgovine uopšte, čak i kod prekapitalističkog načina proizvodnje, rezultira:

Prvo, prikupljanje novca kao blaga, tj. sada onog dela kapitala koji stalno mora da se nalazi u novčanom obliku, kao rezervni fond platežnih i kupovnih sredstava. Ovo je prvi oblik blaga u kome se ono ponovo javlja u kapitalističkom načinu proizvodnje i u kome se uopšte s razvitkom trgovinskog kapitala bar za njega obrazuje. Jedno i drugo važi, kako za unutrašnji, tako i za međunarodni promet. Ovo blago stalno teče, stalno se izliva u promet i stalno se opet iz njega vraća. A drugi oblik blaga jeste nekorišćeni, momentano nezaposleni kapital u novčanom obliku, kamo spada i novoakumulisani, još neplasirani novčani kapital. Funkcije koje ovo obrazovanje blaga kao takvo čini potrebnim jesu u prvom redu njegovo čuvanje, vođenje knjiga itd.

Drugo, s time je, opet, spojeno izdavanje novca pri kupovanju, primanje pri prodavanju, plaćanje i primanje plaćanja, izravnavanje plaćanja itd. Sve ovo trgovac novcem vrši isprva kao prost *blagajnik* za trgovce i industrijske kapitaliste.⁴⁴

⁴⁴ »Ustanova blagajnika možda nije nigde sačuvala u takvoj čistoti svoj prvobitni, samostalni karakter kao u holandskim trgovinskim gradovima (o poreklu blagajništva u Amsterdamu v. E. Luzac, *Holland's Rijkdom* [Lajden 1782], deo III). Njihove funkcije delimično se podudaraju s funkcijama stare Amsterdamske menjačke banke. Blagajnik prima od trgovaca, koji se koriste njegovim uslugama, izvesnu sumu novca, za šta im on u svojim knjigama otvara jedno »potražuje«, zatim oni njemu šalju svoja potraživanja dugova, koja on za njih

Trgovina novcem potpuno je razvijena, i to uvek već i u svojim prvim počecima, čim se s njenim ostalim funkcijama spoje i funkcija uzajmljivanja i pozajmljivanja i trgovina na kredit. O tome u sledećem odeljku, kod kamatonosnog kapitala.

Sama trgovina polugama, prenošenje zlata ili srebra iz jedne zemlje u drugu, samo je rezultat robne trgovine određen meničnim kursom, koji izražava stanje internacionalnih plaćanja i kamatne stope na raznim tržištima. Trgovac polugama, kao takav, samo posreduje u ostvarenju rezultata.

Razmatrajući novac, kako se njegova kretanja i određenosti oblika razvijaju iz prostog robnog prometa, videli smo (knj. I, gl. III) kako se kretanje mase novca koji optiče kao kupovno i kao platežno sredstvo određuje robnom metamorfozom, njenim obimom i brzinom, metamorfozom koja je i sama, kako sad znamo, samo jedan momenat ukupnog procesa reprodukcije. Što se tiče dobavljanja novčanog materijala — zlata i srebra — iz izvora njihove proizvodnje, ono se svodi na neposrednu robnu razmenu, na razmenu zlata i srebra kao robe za drugu robu, te je i ono samo jedan momenat robne razmene isto kao dobavljanje železa ili drugih metala. Ali što se tiče kretanja plemenitih metala na svetskom tržištu (ovde ne uzimamo u obzir ovo kretanje ukoliko izražava prenošenje kapitala putem zajma, prenošenje koje se vrši i u obliku robnog kapitala), ono je određeno međunarodnom robnom razmenom sasvim onako kako je kretanje novca kao unutrašnjeg kupovnog i platežnog sredstva određeno unutrašnjom robnom razmenom. Iseljavanja i useljavanja plemenitih metala iz jedne nacionalne

naplaćuje i to odobrava njihovom računu; tome nasuprot on na njihove upute (»kassiers briefjes«) vrši isplate i njihovim iznosima zadužuje njihov tekući račun. Za ova primanja i isplate on zaračunava neku malu proviziju, koja njegov rad nagrađuje samo u meri koja odgovara značaju obima do koga on dotera te poslove. Kad plaćanja treba izravnati između dva trgovca koji rade sa istim blagajnikom, izvršuju se ovakva plaćanja veoma jednostavno međusobnim knjiženjem, dok im blagajnici iz dana u dan izravnavaju njihova uzajamna potraživanja. Pravi blagajnički posao sastoji se, dakle, u ovom posredovanju plaćanja; on, dakle, isključuje industrijska preduzeća, špekulacije i otvaranje blanko-kredita; jer ovde mora biti pravilo da blagajnik ne čini za onoga kome je u svojim knjigama otvorio račun nikakvo plaćanje iznad onog što onaj ima kod njega kao potraživanje.« (Vissering, *isto*, str. 243, 244.) — O blagajničkim udruženjima u Veneciji: »Zbog potrebe i položaja Venecije, gde je nošenje gotovine sa sobom tegobnije nego u drugim mestima, uveli su veletrgovci ove varoši blagajnička udruženja uz valjanu sigurnost, nadzor i upravu. Članovi takvog udruženja ulagali su izvesne sume, na koje su svojim poveriocima izdavali uputnice, na što je onda plaćena suma otpisana na dužnikovom listu u knjizi koja se o tome vodi, i dodavana sumi koju je tamo poverilac imao kao potraživanje. Prvi počeci tzv. žiro-banaka. Stara su ta udruženja, svakako. Ali kad ih neko prenese u 12. vek, onda ih meša sa zavodima za državne zajmove koji su ustanovljeni 1171. god.« (Hüllmann, *isto*, str. 453, 454.)

prometne oblasti u drugu, ukoliko su prouzročena samo obezvređenjem nacionalne monete ili dvojnim važenjem, strana su novčanom prometu kao takvome i znače samo korekturu skretanja izvršenih proizvoljno, od strane države. Naponsletku, što se tiče obrazovanja blagâ, ukoliko ona predstavljaju rezervne fondove kupovnih i platežnih sredstava, bilo za unutrašnju bilo za spoljašnju trgovinu, a takođe i ukoliko su prosto oblik privremeno neiskorišćavanog kapitala, ono je u oba maha samo nužni talog prometnog procesa.

Kao što je čitav novčani opticaj u svome obimu, svojim oblicima i svojim kretanjima samo rezultat robnog prometa, koji s kapitalističkog stanovišta i sam predstavlja samo prometni proces kapitala (a u ovaj je uključena razmena kapitala za dohodak i dohotka za dohodak, ukoliko se trošenje dohotka ostvaruje u detaljnoj trgovini), tako se samo sobom razume da trgovina novcem ne posreduje samo u rezultatu i načinu na koji se ispoljava robni promet, novčanom opticaju. Za trgovinu novcem sam ovaj novčani opticaj, kao momenat robnog prometa, jeste dat. Ona vrši tehničke operacije, koje ona koncentriše, skraćuje i uprošćava. Trgovina novcem ne stvara blaga, već pruža tehnička sredstva da se ovo obrazovanje blaga, ukoliko je ono dobrovoljno (dakle, kad nije izraz nezaposlenog kapitala ili poremećaja procesa reprodukcije), reducira na svoj ekonomski minimum, pošto rezervni fondovi za kupovna i platežna sredstva ne moraju biti tako veliki kada se njima rukuje za celu kapitalističku klasu kao kad svaki kapitalista njima posebno rukuje. Trgovina novcem ne kupuje plemenite metale, već samo služi njihovoj raspodeli čim ih je trgovina robom kupila. Trgovina novcem olakšava izravnavanje bilansâ ukoliko novac funkcioniše kao platežno sredstvo, a veštačkim mehanizmom ovih izravnjanja smanjuje novčanu masu koja je za ovo potrebna; ali ona niti određuje povezanost, niti obim međusobnih plaćanja. Menice i čekovi, npr., koji se u bankama i klirinškim kućama razmenjuju jedni za druge, predstavljaju sasvim nezavisne poslove, rezultati su datih operacija, i radi se samo o boljem tehničkom izravnanju tih rezultata. Ukoliko novac cirkuliše kao kupovno sredstvo, obim i broj kupovina i prodaja potpuno su nezavisni od trgovine novcem. Ona može samo skratiti tehničke operacije, koje ih prate, i time smanjiti masu gotovog novca potrebnog za njihovo obrtanje.

Prema tome, trgovina novcem u čistome obliku u kome je ovde razmatramo, tj. odvojena od kredita, ima posla samo s tehnikom jednog momenta robnog prometa, naime novčanog opticaja i različnih funkcija novca koje otuda proističu.

Ovim se trgovina novcem bitno razlikuje od trgovine robom, koja služi izvršenju robne metamorfoze i robne razmene, ili čak čini da se ovaj proces robnog kapitala ispoljava kao proces kapitala koji je odvojen od industrijskog kapitala. Zbog toga, ako kapital trgovine robom pokazuje sopstven oblik prometa, $N-R-N$, gde se roba dvaput premešta, a time novac vraća, protivno obliku $R-N-R$,

gde se novac dvaput premešta i time služi izvršenju robne razmene, za kapital trgovine novcem ne može se dokazati da ima ovakav poseban oblik.

Ukoliko neki poseban deo kapitalista predujmljuje novčani kapital u ovo tehničko posredovanje novčanog opticaja — kapital, koji u podmlađenom razmeru predstavlja dodatni kapital koji bi trgovci i industrijski kapitalisti inače sami morali u tu svrhu preduimati — imamo i ovde opštu formulu kapitala $N - N'$. Preduimanjem N stvara se za predujmioca $N + \Delta N$. Ali se posredovanje $N - N'$ ovde ne odnosi na stvarne, već samo na tehničke momente metamorfoze.

Očevidno je da je masa novčanog kapitala s kojom trgovci novcem imaju posla, novčani kapital trgovaca i industrijalaca koji se nalazi u prometu, i da su operacije koje oni izvršuju samo operacije trgovaca i industrijalaca u kojima oni samo posreduju.

Isto je tako jasno da je njihov profit samo odbitak od viška vrednosti, pošto oni imaju posla samo s već ostvarenim vrednostima (mibile ostvarene i samo u obliku potraživanja duga).

Kao i kod trgovine robom, dolazi i ovde do udvajanja funkcije. Jer jedan deo tehničkih operacija spojenih s novčanim opticajem moraju izvršavati sami trgovci robom i proizvođači robe.

GLAVA DVADESETA

Nešto istorije o trgovackom kapitalu

Posebni oblik novčane akumulacije kapitala trgovine robom i kapitala trgovine novcem razmatraćemo tek u sledećem odeljku.

Iz onog što je dosad izloženo proizlazi samo po sebi da ništa nije besmislenije nego smatrati trgovacki kapital, bilo u obliku kapitala trgovine robom bilo u obliku kapitala trgovine novcem, kao neku posebnu vrstu industrijskog kapitala, onako kao što, recimo, rudarstvo, zemljoradnja, stočarstvo, manufaktura, transportna industrija itd. sačinjavaju ogranke, pa zbog toga i posebne oblasti ulaganja industrijskog kapitala, koje su date društvenom podelom rada. Već samo opažanje da svaki industrijski kapital, dok se nalazi u prometnoj fazi svog procesa reprodukcije, vrši kao robni i novčani kapital sasvim iste funkcije koje se javljaju kao isključive funkcije trgovackog kapitala u njegova dva oblika, moralo bi onemogućiti to grubo shvatanje. U kapitalu trgovine robom i u kapitalu trgovine novcem su razlike između industrijskog kapitala kao proizvodnog i istog kapitala u prometnoj oblasti naprotiv osamostaljene time što se određeni oblici i funkcije, koje kapital ovde povremeno uzima, ispoljavaju kao samostalni oblici i funkcije jednog izdvojenog dela kapitala i što su isključivo u njemu zatvorene. Preobraženi oblik industrijskog kapitala i materijalne razlike među proizvodnim kapitalima u različnim granama proizvodnje, razlike koje potiču iz prirode različitih industrijskih grana, razlikuju se kao nebo i zemlja.

Osim brutalnosti s kojom ekonomist uopšte posmatra razlike u obliku, koje ga stvarno interesuju samo po materijalnoj strani, kod vulgarnog ekonomiste ima ovo brkanje još dva razloga. Prvo, njegovu nesposobnost da objasni merkantilni profit u njegovoj osobnosti; drugo, njegovu apologetsku težnju da oblike robnog i novčanog kapitala, i dalje kapitala trgovine robom i kapitala trgovine novcem, oblike, koji potiču iz specifičnog oblika kapitalističkog načina proizvodnje, — koji kao svoju bazu pre svega prepostavlja robni promet, a stoga novčani opticaj, — izvede kao oblike koji nužno proizlaze iz procesa proizvodnje kao takvoga.

Kad se kapital trgovine robom i kapital trgovine novcem ne razlikuju od gajenja žitarica drukčije no što se ovo razlikuje od stočarstva

i manufakture, onda je jasno kao sunce da su proizvodnja i kapitalistička proizvodnja uopšte identične, a osobito i to da se raspodela društvenih proizvoda među članove društva, bilo radi proizvodne bilo radi individualne potrošnje, mora vršiti posredstvom trgovaca i bankara isto onako većito kao i užitak mesa posredstvom stočarstva ili užitak odeće posredstvom njene fabrikacije⁴⁵.

Veliki ekonomisti kao Smith, Ricardo itd., pošto proučavaju temeljni oblik kapitala, kapital kao industrijski kapital, a prometni kapital (novčani i robni kapital) u stvari samo ukoliko je on sam jedna faza u procesu reprodukcije svakog kapitala, u neprilici su s trgovinskim kapitalom kao nekom svojevrsnom sortom. Tvrđnje o stvaranju vrednosti, o profitu itd., neposredno izvedene iz razmatranja industrijskog kapitala, ne mogu se direktno primeniti na trgovački kapital. Zato ga oni doista potpuno ostavljaju po strani, i samo ga pominju kao jednu vrstu industrijskog kapitala. Gde govore o njemu posebno, kao Ricardo kod spoljne trgovine, trude se da dokažu da ne stvara vrednost (pa, dakle, ni višak vrednosti). Ali što važi za spoljnu, važi i za unutrašnju trgovinu.

Dosad smo trgovački kapital razmatrali sa stanovišta i u okviru granica kapitalističkog načina proizvodnje. Ali ne samo da je trgovina, nego je i trgovinski kapital stariji od kapitalističkog načina proizvodnje; on je stvarno istorijski najstariji slobodni način egzistencije kapitala.

Pošto smo već videli da trgovina novcem, i kapital koji je u nju predujmljen, ne zahteva za svoje razvijanje ništa drugo osim postojanja trgovine na veliko, zatim kapitala trgovine robom, to se ovde imamo zadržati samo na poslednjem.

Zato što je trgovinski kapital zatvoren u prometnu oblast, a njegova se funkcija sastoji isključivo u tome da se preko njega vrši robna

⁴⁵ Pamatni Roscher^[44] izmudrovaо je da kad neki trgovinu karakterišu kao »posredništvo« između proizvođača i potrošača, da »se može« isto tako dobro i sama proizvodnja da okarakteriše kao »posredništvo« potrošnje (između koga?), iz čega prirodno sledi da je trgovinski kapital deo proizvodnog kapitala, kao poljoprivredni i industrijski kapital. Dakle, zato što se može kazati da čovek svoju potrošnju može da vrši samo posredstvom proizvodnje (to on mora činiti čak i bez lajpsiške obrazovanosti), ili da je rad potreban radi prisvajanja prirode (što se može nazvati »posredništvom«), to onda iz toga prirodno izlazi da i jedno društveno »posredništvo«, koje proizlazi iz jednog specifičnog društvenog oblika proizvodnje, ima — zato što je posredništvo — isti apsolutni karakter nužnosti, isti rang. Reč »posredništvo« rešava sve. Uostalom, trgovci nisu posrednici između proizvođača i potrošača (izostavljajući za prvi mah iz vida ove poslednje kao rastavljene od onih prvih, kao potrošače koji ne proizvode), nego su posrednici preko kojih ovi proizvođači među sobom razmenjuju proizvode, samo su posrednici razmene koja se uvek u hiljadama slučajeva vrši bez njih.

razmena, to za njegovo postojanje — ne uzimajući u obzir nerazvijene oblike koji proističu iz neposredne trampe — ne treba drugih uslova osim onih za prost robni i novčani promet. Ili, bolje reći, novčani promet jeste uslov *njegove egzistencije*. Ma kakav da je način proizvodnje na čijoj su osnovici bili proizvedeni proizvodi koji ulaze u promet kao robe — bilo na osnovici prvobitne zajednice, ili robovske proizvodnje, ili sitnoseljačke i sitnoburžoaske, ili kapitalističke — to ni u čemu ne menja njihov karakter kao robâ, a kao robe oni imaju da prođu kroz proces razmene i promene oblika koje njega prate. Ekstremi između kojih trgovački kapital posreduje za njega su dati, sasvim kao što su dati za novac i za njegovo kretanje. Jedino što je potrebno jeste da ti ekstremi postoje kao robe, pa bilo da je proizvodnja u celom svom obimu robna proizvodnja, bilo da se na tržište baca samo suvišak samostalnih proizvođača iznad neposrednih njihovih potreba koje su zadovoljene njihovom proizvodnjom. Trgovački kapital posreduje samo u tome da izvrši kretanje ovih ekstrema, robâ, kao pretpostavaka koje su mu date.

Koliki će biti obim u kome proizvodnja ulazi u trgovinu, prolazi kroz ruke trgovaca, zavisi od načina proizvodnje, a svoj maksimum dostiže u punom razvoju kapitalističke proizvodnje, gde se proizvod proizvodi još samo kao roba, a ne kao neposredno sredstvo opstanka. S druge strane, na bazi svakog načina proizvodnje, trgovina podstiče proizvođenje suvišnog proizvoda, određenog da uđe u razmenu da bi se uvećala uživanja ili blaga proizvođačâ (pod kojima ovde treba razumevati prisvajače proizvoda); dakle, daje proizvodnji sve više karakter usmeren na razmensku vrednost.

Metamorfoza roba, njihovo kretanje, sastoji se 1. materijalno iz razmene različnih roba jednih za druge; 2. formalno iz pretvaranja robe u novac, prodavanja, i pretvaranja novca u robu, kupovanja. I na ove funkcije, na razmenjivanje roba kupovanjem i prodavanjem, svodi se funkcija trgovačkog kapitala. On, dakle, samo posreduje u izvršenju robne razmene, koju međutim već unapred ne treba shvatiti samo kao robnu razmenu među neposrednim proizvođačima. U odnosima ropsstva, kmetstva, tributa (ukoliko u obzir dolaze primitivne zajednice) prisvajač, pa dakle i prodavac proizvoda, jeste vlasnik robova, feudalni gospodar, država koja uzima tribut. Trgovac kupuje i prodaje za mnoge. U njegovoj se ruci koncentrišu kupovine i prodaje, a time kupovanje i prodavanje prestaju biti vezani za neposrednu potrebu kupca (kao trgovca).

Ali ma kakva bila društvena organizacija oblasti proizvodnje čijoj robnoj razmeni trgovac služi kao posrednik, njegov imetak postoji uvek kao novčani imetak, a njegov novac uvek funkcioniše kao kapital. Njegov je oblik uvek $N - R - N'$; novac, samostalni oblik razmenske vrednosti, polazna je tačka, a povećanje razmenske vrednosti samostalna svrha. Sama robna razmena i operacije koje služe njenom izvršenju — odvojene od proizvodnje i vršene od neproizvođača — jesu puko sred-

stvo za uvećavanje ne samo bogatstva, nego bogatstva u njegovom opštem društvenom obliku, kao razmenske vrednosti. Pobuda koja pokreće i svrha koja opredeljuje jeste da se N pretvori u $N + \Delta N$; činovi $N - R$ i $R - N'$, preko kojih se izvršuje čin $N - N'$, ispoljavaju se prosto kao prelazni momenti ovog pretvaranja od N u $N + \Delta N$. Ovim $N - R - N'$, kao za njega karakterističnim kretanjem, razlikuje se trgovački kapital od $R - N - R$, robne trgovine među samim proizvođačima, koja je upravljena na razmenu upotrebnih vrednosti kao krajnju svrhu.

Prema tome, što je proizvodnja nerazvijenija, to će se novčani imetak više koncentrisati u rukama trgovaca, ili se ispoljavati kao specifični oblik trgovačkog imetka.

U kapitalističkom načinu proizvodnje – tj. čim je kapital zagospodario samom proizvodnjom i dao joj sasvim izmenjen i specifičan oblik – trgovački kapital se pokazuje samo kao kapital u *posebnoj* funkciji. U svima ranijim načinima proizvodnje, i utoliko više ukoliko je proizvodnja više neposredna proizvodnja proizvođačevih životnih sredstava, trgovački kapital ispoljava se kao da je funkcija par excellence samog kapitala.

Nema, dakle, ni najmanje teškoće da se uvidi zašto se trgovački kapital javlja kao istorijski oblik kapitala davno pre no što je kapital potčinio sebi samu proizvodnju. Sama njegova egzistencija i razvitak do izvesne visine jeste istorijska pretpostavka za razvitak kapitalističkog načina proizvodnje, 1. kao preduslov koncentracije novčanog imetka i 2. zato što kapitalistički način proizvodnje pretpostavlja proizvodnju za trgovinu, prodaju na veliko, a ne pojedinačnom mušteriji, pa dakle i trgovca, koji ne kupuje za zadovoljenje svoje lične potrebe, nego u svome činu kupovanja sjedinjuje kupovne činove mnogih. S druge strane, čitav razvitak trgovačkog kapitala deluje u tome pravcu da proizvodnji da karakter koji je sve više upravljen na razmensku vrednost, da proizvode sve više i više pretvara u robe. Ipak, kao što ćemo niže još videti, njegov je razvitak, uzet za sebe, nedovoljan da posluži kao sredstvo za prelazak jednog načina proizvodnje u drugi i za objašnjenje toga prelaska.

U kapitalističkoj proizvodnji trgovački kapital svrgava se s njegove ranije samostalne egzistencije na poseban momenat ulaganja kapitala uopšte, a izjednačavanje profita reducira njegovu profitnu stopu na opšti prosek. On funkcioniše još samo kao agent proizvodnog kapitala. Posebni društveni odnosi koji se obrazuju s razvojem trgovačkog kapitala ovde više ne odlučuju; naprotiv, gde on preovlađuje, vladaju zastareli odnosi. Ovo važi čak i u okviru jedne i iste zemlje, gde npr. čisto trgovački gradovi pokazuju sasvim drukčije analogije s prošlim stanjima nego fabrički gradovi.⁴⁶

⁴⁶ Gosp. W. Kiesselbach (*Der Gang des Welthandels im Mittelalter*, 1860) doista još uvek živi u shvatanjima jednog sveta u kome je trgovački kapital oblik

Samostalni i pretežni razvitak kapitala kao trgovačkog kapitala znači isto što i nepotčinjavanje proizvodnje pod kapital, dakle što i razvijanje kapitala na osnovici takvog društvenog oblika proizvodnje koji je njemu tuđ i nezavisan od njega. Samostalni razvitak trgovačkog kapitala stoji, dakle, u obrnutoj srazmeri prema opštem ekonomskom razvitu društva.

Samostalni trgovački imetak, kao vladajući oblik kapitala, predstavlja osamostaljenje prometnog procesa naspram njegovih ekstrema, a ti su ekstremi sami proizvođači koji razmenjuju. Ovi ekstremi ostaju samostalni prema prometnom procesu i ovaj proces prema njima. Tu proizvod postaje robom putem trgovine. Tu je trgovina ta koja razvija formiranje proizvoda u robe; nije kretanje proizvedene robe ono što čini trgovinu. Tu se, dakle, kapital kao kapital pojavljuje prvo u prometnom procesu. Tek u prometnom procesu novac se razvija u kapital. Proizvod se tek u prometu razvija kao razmenska vrednost, kao roba i novac. Kapital se može obrazovati u prometnom procesu i mora se u njemu obrazovati pre no što se nauči da vlada svojim ekstremima, različnim oblastima proizvodnje među kojima promet vrši posredovanje. Novčani i robni promet mogu posredovati među oblastima proizvodnje najrazličnijih organizacija koje su po svojoj unutrašnjoj strukturi još pretežno upravljene na proizvodnju upotrebe vrednosti. Ovo osamostaljenje prometnog procesa, u kome se oblasti proizvodnje među sobom povezuju nečim trećim, izražava dve stvari. S jedne strane, da promet još nije ovladao proizvodnjom, nego se prema njoj odnosi kao prema datoj pretpostavci. S druge strane, da proces proizvodnje još nije obuhvatio i promet kao prosti svoj momenat. U kapitalističkoj proizvodnji je, naprotiv, oboje ostvareno. Proces proizvodnje počiva sav na prometu, a promet je samo momenat, prolazna faza proizvodnje, samo realiziranje proizvoda proizvedenog kao robe i naknadivanje njegovih elemenata proizvodnje koji su proizvedeni kao robe. Onaj oblik kapitala koji potiče neposredno iz prometa — trgovinski kapital — ovde se ispoljava još samo kao jedan od oblika kapitala u njegovom reprodukcionom kretanju.

Zakon da samostalni razvitak trgovačkog kapitala stoji u obrnutoj srazmeri prema stepenu razvitka kapitalističke proizvodnje, ispoljava se najviše u istoriji posredničke trgovine [Zwischenhandel,] (carrying

kapitala uopšte. O modernom poimanju kapitala on ni najmanje ne naslućuje, kao ni g. Mommesen, kad u svojoj *Rimskoj istoriji* govori o »kapitalu« i o vladavini kapitala. U modernoj engleskoj istoriji uži trgovački stalež i trgovački gradovi pokazuju se i politički kao reakcionarni i nalaze se u savezu sa zemljišnom i s finansijskom aristokratijom protiv industrijskog kapitala. Neka se uporedi, npr., politička uloga Liverpula prema Mančesteru i Birmingemu. Engleski trgovački kapital i finansijska aristokratija (moneyed interest) priznali su potpunu vlast industrijskom kapitalu tek od ukidanja carina na žito^[17] itd.

trade), kao kod Mlečana, Đenovljana, Holandana itd., gde se, dakle, glavna dobit ne postiže izvozom proizvoda sopstvene zemlje, nego posredovanjem u razmeni proizvoda trgovacki i inache ekonomski nerazvijenih zajednica, i eksplatacijom obeju proizvodačkih zemalja.⁴⁷ Tu je trgovacki kapital čist, odvojen od ekstrema, od oblasti proizvodnje, između kojih posreduje. Ovo je jedan od glavnih izvora njegovog obrazovanja. Ali se ovaj monopol posredničke trgovine raspada, a s time i sama ova trgovina, u istoj srazmeri u kojoj napreduje ekonomski razvitak onih naroda koje je on obostrano eksplatisao i čija je nerazvijenost bila osnovica njegove egzistencije. Kod posredničke trgovine ovo se ne ispoljava samo kao raspad jedne posebne trgovinske grane, nego i kao raspad nadmoćnosti čistih trgovackih naroda i uopšte njihovog trgovinskog bogatstva, koje je počivalo na osnovici ove posredničke trgovine. To je samo jedan od posebnih oblika u kome se izražava potčinjavanje trgovackog kapitala industrijskom u toku napredovanja razvjeta kapitalističke proizvodnje. Uostalom, o tome kako trgovacki kapital gazduje tamo gde neposredno gospodari prozvodnjom, pruža očit primer ne samo kolonijalna privreda uopšte (tzv. kolonijalni sistem), već specijalno privreda stare Holandske istočnoindijske kompanije.^[42]

Pošto je kretanje trgovackog kapitala N—R—N', to se, prvo, trgovčev profit pravi pomoću činova koji se zbivaju samo u okviru prometnog procesa, dakle pravi se u dva čina: kupovanju i prodavanju; a drugo, on se realizuje u poslednjem činu, u prodaji. On je, dakle, profit od otuđivanja [Veräußerungsprofit], profit upon alienation^[38]. Prima facie, čisti, nezavisni trgovinski profit izgleda nemoguć dokle god se proizvodi prodaju po svojim vrednostima. Kupiti jeftino, da se proda skupo, to je zakon trgovine. Dakle, ne razmena ekvivalenta. U njemu je pojam vrednosti uključen utoliko što su sve različite robe vrednosti, i zato novac; po kvalitetu podjednako izrazi društvenog rada. Ali one nisu jednake veličine vrednosti. Kvantitativni odnos u kome se proizvodi razmenjuju isprva je sasvim slučajan. Oni uzimaju robni oblik ukoliko su uopšte razmenljive stvari, tj. izrazi istog trećeg. Nastavljena razmena i redovnija reprodukcija za razmenu sve više ukida ovu slučajnost. Ali isprva ne za proizvodače i potrošače, nego za po-

⁴⁷ »Stanovnici trgovackih gradova uvozili su iz bogatijih zemalja finu manufaktturnu robu i skupocene luksuzne artikle, čime su pothranjivali sujetu velikih zemljovlasnika, koji su te robe žudno kupovali, plaćajući ih velikim kolicinama sirovina sa svojih zemljišta. Tako se u to vreme trgovina velikog dela Evrope sastojala u razmeni sirovine neke zemlje za manufakturne proizvode neke industrijski naprednije zemlje... Čim se ovaj ukus rasprostro i prouzročio znatnu tražnju, započeli su trgovci podizati slične manufakture u svojoj rođenoj zemlji, da bi uštedeli na troškovima prevoza.« (A. Smith, [Wealth of Nations, Aberdeen, London 1848], knj. III, gl. 3 [str. 267].)

srednika između njih dvojice, za trgovca, koji novčane cene upoređuje i razliku meće u svoj đžep. Samim svojim kretanjem on ustanavlja ekvivalenciju.

Trgovinski kapital, u početku je samo kretanje koje posreduje među ekstremima kojima on ne gospodari i pretpostavkama koje ne stvara.

Kao što iz pukog oblika robnog prometa, iz R—N—R, novac proizlazi ne samo kao mera vrednosti i prometno sredstvo, nego kao apsolutni oblik robe, a s time i bogatstva, kao blago, i njegovo zadržavanje u svom obliku i uvećanje kao novca postaje svrha za sebe, tako iz pukog prometnog oblika trgovačkog kapitala, iz N—R—N', novac, blago, izlazi kao nešto što se održava i uvećava pukim otudinjem.

Trgovački narodi staroga veka egzistirali su kao Epikurovi bogovi^[45] u intermundijama sveta, ili bolje reći kao Jevreji u porama poljskog društva. Trgovina prvih samostalnih, vanredno razvijenih trgovačkih gradova i trgovačkih naroda počivala je kao čista posrednička trgovina na varvarstvu proizvođačkih naroda među kojima su oni bili posrednici.

U predstupnjevima kapitalističkog društva trgovina gospodari nad industrijom; u modernom društvu obrnuto. Trgovina će prirodno više ili manje imati povratno dejstvo na zajednice među kojima se vodi; ona će sve više i više podvrgavati proizvodnju razmenskoj vrednosti, čineći da užici i opstanak zavise više od prodaje nego od neposredne upotrebe proizvoda. Time ona rastače stare odnose. Ona uvećava novčani promet. Ona više ne zahvata samo suvišak proizvodnje, nego malo-pomalo nagriza samu proizvodnju i dovodi čitave grane proizvodnje u zavisnost od sebe. Međutim, ovo razorno dejstvo mnogo zavisi od prirode zajednice koja proizvodi.

Dokle god trgovinski kapital služi kao posrednik u razmeni proizvoda nerazvijenih zajednica, trgovački profit ne samo da izgleda kao prevara i podvala, nego većim delom iz njih i potiče. Ne uzimajući u obzir to što on eksplatiše razliku među cenama proizvodnje različitih zemalja (a u ovom pogledu on deluje u pravcu izjednačavanja i utvrđivanja robnih vrednosti), trgovački kapital u tim načinima proizvodnje prisvaja pretežni deo viška proizvoda, delom kao posrednik koji se uvukao između zajednica kojima je proizvodnja još u suštini upravljenja na upotrebnu vrednost i za čiju je ekonomsku organizaciju prodaja onog dela proizvoda koji uopšte ulazi u promet, dakle uopšte prodaja proizvoda po njihovoj vrednosti, od podređenog značaja; delom zato što u tim ranijim načinima proizvodnje glavni vlasnici viška proizvoda s kojima trgovac trguje, robovlasnik, feudalni vlastelin, država (na primer orijentalski despot), oličava uživalačko bogatstvo, kojemu trgovac postavlja zamke, kao što je već A. Smith na navedenom mestu tačno osetio za feudalno doba. Prema tome, svugde gde trgovinski kapital pretežno vlada, on predstavlja sistem

pljačke⁴⁸, kao što je i njegov razvitak kod trgovackih naroda kako starog tako i novog vremena neposredno spojen s nasilnom pljačkom, gusarstvom, otimanjem roblja, podjarmljivanjem u kolonijama; tako u Kartagini, Rimu, kasnije kod Mlečana, Portugalaca, Holandana itd.

Razvitak trgovine i trgovinskog kapitala svugde razvija proizvodnju u pravcu razmenske vrednosti, uvećava njen obim, umnogostručava je i kosmopolizira, razvija novac u svetski novac. Zbog toga trgovina svugde deluje više ili manje razorno na zatečene organizacije proizvodnje, koje su u svima svojim različitim oblicima poglavito upravljene na upotrebnu vrednost. Ali do koje će mere izazvati raspad starog načina proizvodnje, zavisi u prvom redu od njegove čvrstine i unutrašnjeg sklopa. A na šta će ovaj proces rastakanja izaći, tj. koji će novi način proizvodnje stupiti na mesto staroga, to ne zavisi od trgovine, već od karaktera samog starog načina proizvodnje. U antičkom svetu dejstvo trgovine i razvitak trgovackog kapitala donose kao rezultat uvek robovsku privedu; a prema tome kakva je polazna tačka, donosi kao rezultat samo pretvaranje patrijarhalnog robovskog sistema upravljenog na proizvodnju neposrednih sredstava za opstanak u robovski

⁴⁸ »Trgovci se naveliko žale na plemiće ili razbojnike, kako moraju s velikom opasnošću trgovati, i da ih povrh toga zarobljavaju, tuku, ucenjuju i pljačkaju. Kad bi oni tako šta trpeli pravde radi, onda bi trgovci bili doista sveti ljudi... Ali zato što ovako veliku nepravdu i nehrišćansko lupeštvu i razbojništvo vrše trgovci širom čitava sveta, čak i između sebe, kakvo je čudo onda što Bog udešava da se tako veliko dobro, stečeno nepravdom, opet izgubi ili bude opljačkano, a oni sami da budu premlaćivani ili budu zarobljeni?... A vlastiocima je dužnost da valjanom silom kažnjavaju i zabranjuju ovakvo nepravedno trgovanje, da trgovci ne bi ovako sramno gulili njihove podanike. A zato što to ne čine, zato su Bogu potrebni riteri i razbojnici, preko kojih on kažnjava nepravdu na trgovcima i oni moraju biti njegovim đavolima, onako isto kako on egipatsku zemlju i sav svet muči đavolima ili upropasćuje pomoću neprijatelja. Tako on isprašuje jednog mangupa pomoću drugoga, ne kazujući time da su riteri manji razbojnici od trgovaca, budući da trgovci svaki dan pljačkaju celi svet, dok riter jednom ili dvaput u godini opljačka jednog ili dvojicu.« — »I zbiva se po rečima Isaije: „Tvoji kraljevi su postali drugovi lupeža.“ Oni vešaju lopove koji su ukrali jedan gulden ili pola guldena, a šuruju sa onima koji sav svet pljačkaju i kradu sa većom sigurnošću no svi drugi, da bi tako ostala istinita poslovica: veliki lopovi vešaju male; i kako je govorio rimski senator Katon: prosti lopovi leže u tamnicama i kvrgama, a javni lopovi idu u zlatu i svili. Ali šta će Bog najzad na to kazati? On će učiniti kako je govorio po^{1*} Jezekilju, stopiće vladare i trgovce, jednog lopova s drugim, kao olovo i tuč, onako kao kad izgori neka varoš, da ne bude više ni vladalaca ni trgovaca. (Martin Luther, *Von Kauffshandlung und Wucher*, iz 1527. godine.)^[48]

^{1*} U 1. izdanju: zu (njemu)

sistem upravljen na proizvodnju viška vrednosti. U modernom svetu ono, naprotiv, dovodi do kapitalističkog načina proizvodnje. Iz toga izlazi da su sami ovi rezultati bili uslovljeni još i sasvim drukčijim okolnostima, a ne samo razvitkom trgovinskog kapitala.

U prirodi je stvari da čim se gradska industrija kao takva odvoji od poljoprivrede, njeni proizvodi unapred jesu robe, zbog čega je onda za njihovu prodaju potrebno posredništvo trgovine. Utoliko je oslanjanje trgovine na razvitak gradova, kao i s druge strane uslovljenost toga razvijanja trgovinom, nešto po sebi razumljivo. Ipak tu zavisi od sasvim drugih okolnosti koliko će ruku pod ruku s tim ići i industrijski razvitak. Stari Rim razvio je već u poznije republikansko doba trgovački kapital do visine na kojoj on u antičkom svetu nije nikad pre toga stajao, a bez ikakvog napretka u zanatskom razvijanju; dok u Korintu i drugim grčkim gradovima Evrope i Male Azije visoko razvijena zanatska radinost prati razvitak trgovine. S druge strane, sasvim suprotno gradskom razvijanju i njegovim uslovima, trgovački je duh i razvitak trgovinskog kapitala često svojstven upravo nesedelačkim, nomadskim narodima.

Ne podleže sumnji — a upravo je ova činjenica prouzročila sasvim pogrešna shvatanja — da velike revolucije u 16. i 17. veku, koje su u trgovini izvršene^[47] s geografskim otkrićima i brzo pojačale razvoj trgovačkog kapitala, predstavljaju glavni momenat u ubrzavanju prelaska feudalnog načina proizvodnje u kapitalistički. Iznenadno proširenje svetskog tržišta, umnožavanje roba u prometu, takmičenje među evropskim nacijama da se dočepaju azijskih proizvoda i američkih bogatstava, kolonijalni sistem, bitno su doprineli da se raskinu feudalni okovi proizvodnje. Ali se moderni način proizvodnje u svome prvom periodu, periodu manufakture, razvio samo tamo gde su se uslovi za ovo razvili u srednjem veku. Uporedite, npr., Holandiju s Portugalijom.^[48] A što su u 16, a delom još i u 17. veku naglo proširenje trgovine i stvaranje novog svetskog tržišta izvršili pretežan uticaj na propast starog i na polet kapitalističkog načina proizvodnje, dogodilo se to, naprotiv, na osnovici već stvorenog kapitalističkog načina proizvodnje. Svetsko tržište sačinjava samu osnovicu ovog načina proizvodnje. S druge strane, unutrašnja nužnost toga načina proizvodnje da se proizvodi u sve većem razmeru, gura na stalno proširivanje svetskog

⁴⁹ Već su pisci 18. veka izložili koliko su, ne uzimajući u obzir ostale okolnosti, pretežnu ulogu imali ribolov, manufaktura i poljoprivreda kao osnova razvijanja Holandije. Vidi, npr., Massie-a^[48]. — Protivno ranijem shvatanju koje je potcenjivalo obim i značaj azijske, antičke i srednjovekovne trgovine, sad je postalo moda da se ona suviše precenjuje. Od toga će se čitalac najbolje izlečiti ako posmatra engleski izvoz i uvoz u početku 18. veka i uporedi ih s današnjim. A ipak su bili nesravnjivo veći od uvoza i izvoza ma kojeg ranijeg trgovačkog naroda. (Vidi: Anderson, *History of Commerce*, [London 1764, tom II, str. 261. i d.])

tržišta, tako da tu industrija neprekidno revolucioniše trgovinu, a ne trgovina industriju. Sada je i vladavina trgovine vezana za veću ili manju prevagu uslova krupne industrije. Uporedite, npr., Englesku i Holandiju. Istorija propasti Holandije kao vladajuće trgovinske nacije jeste istorija potčinjavanja trgovinskog kapitala industrijskom kapitalu. Prepreke koje unutrašnja čvrstina i sklop prekapitalističkih, nacionalnih načina proizvodnje suprotstavlju razornom dejstvu trgovine, pokazuju se potpuno jasno u saobraćanju Engleza s Indijom i Kinom. Široku osnovicu načina proizvodnje sačinjava ovde jedinstvo sitne zemljoradnje i kućne industrije, uz to u Indiji pridolazi još i oblik seoskih opština koje počivaju na zajedničkoj svojini zemlje, koja je, uostalom, i u Kini bila prvobitni oblik. U Indiji su Englezi ujedno primenili neposrednu političku i ekonomsku vlast, kao vladari i zemljišni rentijeri, da bi razbucali ove male ekonomiske zajednice⁵⁰. Ovde njihova trgovina deluje revolucionarno na način proizvodnje samo utoliko ukoliko niskom cenom svojih roba uništava predenje i tkanje, koja sačinjavaju prastari sastavni deo ovog jedinstva industrijsko-poljoprivredne proizvodnje, i tako razbijanja zajednice. Čak i ovde im ovaj posao razaranja samo veoma postupno polazi za rukom. Još manje u Kini, gde im neposredna politička vlast ne dolazi u pomoć. Velika ekonomija i ušteda vremena, koje proizlaze iz neposredne povezanosti zemljoradnje i manufakture, pružaju ovde najžilaviji otpor proizvodima krupne industrije, u čiju cenu ulaze faux frais prometnog procesa, koji joj svugde pravi rupe. Nasuprot engleskoj, ruska trgovina, međutim, ostavlja ekonomsku osnovicu azijske proizvodnje netaknutom.⁵¹

Prelazak iz feudalnog načina proizvodnje vrši se dvojako. Proizvođač postaje trgovac i kapitalista, u suprotnosti prema poljoprivrednoj naturalnoj privredi i prema esnafski vezanom zanatstvu srednjovekovne gradske industrije. Ovo je put koji stvarno revolucioniše. Ili, pak, trgovac neposredno zagospodari proizvodnjom. Ma koliko da ovaj drugi put u istorijskom pogledu deluje kao prelaz — kao npr. engleski clothier^{1*} 17. veka, koji pod svoju kontrolu stavlja tkače, a ovi su ipak samostalni, te im prodaje vunu, a od njih otkupljuje sukno — ipak on sam po sebi ne dovodi do prevrata starog načina proizvodnje, koji on,

⁵⁰ Ako je ikad istorija ma kojega naroda pružila primer promašenih i faktično glupavih (a u praksi bestidnih) ekonomskih eksperimenata, onda je gazdovanje Engleza u Indiji bilo takav primer. U Bengalu stvorile oni karikaturu engleske krupne zemljišne svojine; u jugoistočnoj Indiji karikaturu parcelne svojine; u severozapadnom delu pretvorili su, ukoliko je do njih stajalo, indijsku privrednu opštinu sa zajedničkom svojinom zemlje u njenu sopstvenu karikaturu.

⁵¹ Otkako Rusija čini najgrčevitije napore da razvije sopstvenu kapitalističku proizvodnju, koja je isključivo upućena na unutrašnje i na susedno azijsko tržište, počinje se i ovo menjati. — F. E.

naprotiv, konzerviše i zadržava kao svoju pretpostavku. Tako je, npr., velikim delom još do sredine ovog stoljeća u francuskoj svilarskoj industriji, i u engleskoj industriji trikotaže i čipaka, fabrikant bio to samo po imenu, dok je u stvari bio samo trgovac, koji je tkače ostavio da rade na svoj stari rascepmani način, i vršio samo vlast trgovca za koga su oni u stvari radili.⁵² Ovaj način svugde stoji na putu pravom kapitalističkom načinu proizvodnje i propada s njegovim razvitkom. Ne revolucionišući način proizvodnje, on samo pogoršava položaj neposrednih proizvođača, pretvara ih u proste najamne radnike i proletere pod uslovima koji su gori no kod radnika koji su direktno podvrgnuti kapitalu, i prisvaja njihov višak rada na bazi starog načina proizvodnje. Isti odnos postoji, nešto izmenjen, kod jednog dela londonske fabrikacije nameštaja koja se vrši zanatlijski. Taj je posao veoma rasprostranjen osobito u Tauer-Hemlitsu.^[49] Cela proizvodnja podeljena je na veoma mnogo međusobno nezavisnih poslovnih grana. Jedna radnja pravi samo stolice, druga samo stolove, treća samo ormane itd. Ali se same ove radnje vode više ili manje zanatlijski; jedan mali majstor i nekoliko pomoćnika. Ipak je proizvodnja previše masovna da bi se radilo direktno za privatna lica. Njihovi su kupci vlasnici stovarišta nameštaja. U subotu odlazi majstor k njima i prodaje svoj proizvod, pri čemu se o ceni isto onako cenka kao u zalagaonici o zajmu na ovaj ili onaj komad. Ovim majstorima potrebna je nedeljna prodaja već zbog toga da bi za iduću nedelju mogli kupiti sirovine i isplatiti najamnine. Pod takvim okolnostima oni su u stvari samo posrednici između trgovca i svojih vlastitih radnika. Trgovac je pravi kapitalista, koji najveći deo viška vrednosti trpa u svoj džep.⁵³ Slično je kod prelaska u manufakturu iz grana koje su ranije vođene zanatski ili kao uzgredne grane seoske radinosti. Prema tome kakav je tehnički razvoj ovog malog samostalnog gazdinstva — gde ono upotrebljava čak mašine koje dopuštaju zanatski način rada — dolazi i do prelaska u krupnu industriju; mašina se, umesto rukom, tera parom, kao što se to u poslednje vreme zbiva na primer u proizvodnji čarapa u Engleskoj.

Prema tome, prelazak se vrši na tri načina: *prvo*, trgovac postaje neposredno industrijalac; ovo je slučaj kod zanata zasnovanih na trgovini, naročito kod industrija luksuznih artikala, koje trgovci uvoze iz inostranstva zajedno sa sirovinama i radnicima, kao u petnaestom veku u Italiju iz Carigrada. *Drugo*, trgovac pravi od malih majstora svoje posrednike (*middlemen*, *Zwischenschieber*), ili kupuje i neposredno od

⁵² Isto je bilo sa porajnskim tkanjem vrpci, gajtana i sviše. Kod Krefelda je bila izgrađena čak i naročita železnica za saobraćaj ovih seoskih ručnih tkača s gradskim »fabrikantima«, ali je mehaničko tkanje od onda izbacilo iz prometa i prugu i ručne tkače. — F. E.

⁵³ Od 1865. g. ovaj je sistem izgrađen u još daleko višem stupnju. O tome opširno u »First Report of the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System«, London 1888. — F. E.

samostalnog proizvođača; on ga nominalno ostavlja nezavisnim i ne menja njegov način proizvodnje. *Treće*, industrijalac postaje trgovac i direktno proizvodi na veliko za trgovinu.

U srednjem veku trgovac je, kako Poppe tačno kaže^[50], samo »kaparaš« robâ koje proizvode bilo esnaflije bilo seljaci. Trgovac postaje industrijalac, ili bolje reći pušta da zanatska, a osobito seoska sitna industrija rade za njega. S druge strane, proizvođač postaje trgovac. Na primer, umesto da suknarski majstor dobija vunu od trgovca malo-pomalo u malim porcijama, i da sa svojim pomoćnicima radi za njega, kupuje on sam vunu ili pređu i prodaje sukno trgovcu. U proces proizvodnje ulaze elementi proizvodnje kao robe koje je on sam kupio. I umesto da proizvodi za pojedinačnog trgovca, ili za određene mušterije, suknar sada proizvodi za trgovinu. Proizvođač je sam trgovac. Trgovinski kapital izvršuje još samo prometni proces. Prvobitno je trgovina bila pretpostavka za pretvaranje esnafskog i seosko-kućnog zanata i feudalne zemljoradnje u kapitalističke pogone. Ona razvija proizvod u robu, delom time što mu stvara tržište, delom što dovozi nove robne ekvivalente, a proizvodnji nove sirovine i pomoćne materije, i time otvara grane proizvodnje koje su unapred zasnovane na trgovini, kako na proizvodnji za tržište i svetsko tržište, tako i na uslovima proizvodnje koji potiču sa svetskog tržišta. Čim manufaktura u izvesnoj meri ojača, a još više krupna industrija, stvara ona sama sebi tržište, osvaja ga svojim robama. Sada trgovina postaje sluga industrijske proizvodnje, za koju je neprekidno proširivanje tržišta životni uslov. Sve raširenija masovna proizvodnja preplavljuje postojeće tržište i zato uvek radi na proširenju toga tržišta, na probijanju njegovih ograda. Ono što ograničava ovu masovnu proizvodnju nije trgovina (ukoliko ova izražava samo postojeću tražnju), nego veličina kapitala koji funkcioniše i razvijena proizvodna snaga rada. Industrijski kapitalista ima stalno pred sobom svetsko tržište, upoređuje, i mora neprestano da upoređuje svoje cene koštanja s tržišnim cenama, ne samo svoje domovine, nego čitavog sveta. U ranijim periodima ovo upoređivanje je gotovo isključivo stvar trgovaca i tako obezbeđuje trgovinskom kapitalu gospodstvo nad industrijskim.

Prvo teoretsko raspravljanje modernog načina proizvodnje — merkantilni sistem — nužno je polazilo od površinskih pojava prometnog procesa kako su osamostaljene u kretanju trgovinskog kapitala, i zato je uhvatilo samo privid. Delom zato što je trgovinski kapital uopšte prvi slobodni način egzistencije kapitala. Delom zbog pretežnog uticaja koji on vrši u prvom periodu prevrata feudalne proizvodnje, u periodu nastajanja moderne proizvodnje. Prava nauka o modernoj ekonomiji počinje tek tamo gde teoretsko razmatranje prelazi sa prometnog procesa na proces proizvodnje. Doduše, i kamatonosni kapital jeste jedan prastari oblik kapitala. Ali zašto merkantilizam ne polazi od njega, nego se, naprotiv, prema njemu odnosi polemički, videćemo kasnije.

Peti odeljak

Cepanje profita na kamatu i preduzetničku dobit. Kamatonosni kapital

GLAVA DVADESET PRVA

Kamatonosni kapital

Kod prvog razmatranja opšte ili prosečne profitne stope (odeljak II ove knjige), ona se pred nama još nije nalazila u svom dovršenom obliku, pošto se izjednačenje još ispoljavalo samo kao izjednačenje industrijskih kapitala uloženih u različne oblasti. To je dopunjeno u prošlom odeljku, gde je raspravljanu o učešću trgovinskog kapitala u ovom izjednačavanju i o trgovackom profitu. Sada su se opšta profitna stopa i prosečni profit pokazali u užim granicama nego ranije. U toku daljeg izlaganja treba imati u vidu da kad odsada govorimo o opštoj profitnoj stopi ili prosečnom profitu, to činimo u poslednjem značenju, dakle samo se obzirom na dovršeni oblik prosečne stope. Pošto je ova sad ista za industrijski i trgovinski kapital, to više nije potrebno ni praviti neku razliku između industrijskog i trgovinskog profita ukoliko se radi samo o ovom prosečnom profitu. Bilo da je kapital plasiran industrijski u oblast proizvodnje, bilo trgovinski u prometnu oblast, on odbacuje isti godišnji prosečni profit pro rata svojoj veličini.

Novac — uzet ovde kao samostalan izraz neke sume vrednosti, bilo da ona stvarno postoji u novcu ili u robama — može se na osnovici kapitalističke proizvodnje pretvarati u kapital, i ovim pretvaranjem on od jedne date vrednosti postaje vrednošću koja se sama oplodjuje, koja se uvećava. On proizvodi profit, tj. sposobljava kapitalistu da iz radnikâ izvuče i za sebe prisvoji određenu količinu neplaćenog rada, višak proizvoda i višak vrednosti. Time novac dobija, pored upotrebe vrednosti koju ima kao novac, i dodatnu upotrebnu vrednost, naime tu da funkcioniše kao kapital. Njegova upotrebnna vrednost sastoji se ovde upravo u profitu koji on proizvodi kad se pretvori u kapital. U ovome svojstvu kao mogući kapital, kao sredstvo za proizvodnju profita, on postaje roba, ali roba sui generis. Ili, što izlazi na isto, kapital kao kapital postaje roba.⁵⁴

⁵⁴ Ovde bi valjalo navesti nekoliko mesta gde ekonomisti ovako shvataju tu stvar. — »Vi« (Engleska banka) »pravite velike poslove s *robom kapitalom?*«, upitan

Uzmimo da je godišnja prosečna profitna stopa 20%. Tada bi neka mašina u vrednosti od 100£, primenjena kao kapital pod prosečnim uslovima i s prosečnim odnosom inteligencije i svrsishodne delatnosti, davala profit od 20£. Dakle, čovek koji ima na raspolaganju 100£ drži u ruci moć da od 100£ napravi 120, ili da proizvede profit od 20£. On drži u ruci mogući kapital od 100£. Ako taj čovek ovih 100£ ustupi za godinu dana nekome drugom, ko će ih stvarno upotrebiti kao kapital, onda mu on daje moć da proizvede 20£ profita, višak vrednosti koji ga ništa ne staje, za koji ne plaća nikakav ekvivalent. Ako ovaj čovek na kraju godine vlasniku onih 100£ plati možda 5£, tj. jedan deo proizvedenog profita, onda mu on time plaća upotrebnu vrednost onih 100£, upotrebnu vrednost njihove kapitalske funkcije, funkcije da proizvede 20£ profita. Taj deo profita koji on njemu plaća zove se kamata, što je, dakle, samo posebno ime, posebna rubrika za jedan deo profita koji dejstvujući kapital mora isplatiti vlasniku kapitala, umesto da ga turi u sopstveni džep.

Jasno je da posed 100£ daje njihovom vlasniku moć da privuče kamatu, neki izvesni deo profita što ga je proizveo njegov kapital. Kad on onome drugome ne bi dao tih 100£, ovaj ne bi mogao proizvesti profit niti uopšte funkcionisati kao kapitalista u pogledu ovih 100£⁵⁵.

Gоворити овде са Gilbартом (види примедбу) о природној правичности бесмислица је. Правичност трансакција које се врше међу агенцима производње почиња на томе што те трансакције произлазе из односа производње као природна последица. Правни облици у којима се ове економске трансакције испољавају као волјне радње учесника, као изражавање њихове заједничке волје и као уговори чије поштовање држава може силом изнудити од pojedinca, не могу, будући пуким облици, одредити саму ту садрžину. Они ју само изражавају. Ова је садрžина правична чим одговара, чим је адекватна начину производње. Она је неправична чим јој противречи. Ропство на бази капиталистичког начина производње неправично је; исто тако варanje на квалитету robe.

Они 100£ производе profit од 20£ time što функционишу као капитал, било као индустријски или као трговински. Ali sine qua non^{1*} ovog функционисања као капитала јесте да се one (100£) издаду као капитал, dakle да се novac предузми у kupovinu sredstava za производњу (код индустријског капитала) или robe (код трговинског капитала). Ali да би bio

је један директор те банке при саслушавању сведока уз »Report on Bank Acts« (House of Commons, 1857 [str. 104]).

⁵⁵ »Da čovek koji uzima novac na zajam u nameri da njime pravi profit treba jedan deo od ovoga da dade zajmodavcu, то је принцип природне правичности разумљив sam po себи«. (Gilbart, *The History and Principles of Banking*, London 1834, str. 163.)

^{1*} uslov bez koga nema. (tj. neizostavan uslov)

izdat, mora biti tu. Kad bi A, vlasnik od 100£, njih ili utrošio za svoju privatnu potrošnju ili zadržao kod sebe kao blago, onda ih B, dejstvujući kapitalista, ne bi mogao izdati kao kapital. On ne izdaje svoj kapital, nego kapital A-a; ali on ne može izdati kapital A-a bez volje ovoga. Dakle je u stvari A onaj koji prvo bitno izdaje onih 100£ kao kapital, mada se sva njegova funkcija kao kapitaliste svodi na to da tih 100£ izda kao kapital. Ukoliko u obzir dolazi ovih 100£, B funkcioniše kao kapitalista samo zato što mu A prepušta i stoga izdaje kao kapital 100£.

Razgledajmo prvo osobeni promet kamatonosnog kapitala. Zatim ćemo u drugoj instanci imati da ispitamo naročiti način na koji se on prodaje kao roba, naime daje na zajam umesto da bude ustupljen jednom zasvagda.

Polazna tačka jeste novac koji A predujmljuje B-u. To se može učiniti sa zalogom ili bez nje; ali prvi je oblik starinski, izuzev predujmova na robu ili na dužničke hartije, kao menice, akcije itd. Ovi nas se posebni oblici ovde ništa ne tiču. Ovde imamo posla s kamatonosnim kapitalom u njegovom običnom obliku.

U ruci B-a novac se stvarno pretvara u kapital, izvršuje kretanje $N - R - N'$, i onda se kao N' vraća natrag A-u, kao $N + \Delta N$, gde ΔN predstavlja kamatu. Uprošćenja radi, mi ovde za ovaj mah nećemo uzeti u obzir slučaj kad kapital duže vreme ostaje u B-ovoj ruci, a kamata se plaća na rokove.

Kretanje je, dakle:

$$N - N - R - N' - N'.$$

Ono što se ovde dvostruko pokazuje jeste: 1. izdavanje novca kao kapitala, 2. njegovo vraćanje kao realizovanog kapitala, kao N' ili $N + \Delta N$.

U kretanju trgovinskog kapitala $N - R - N'$ ide ista roba dvaput iz ruke u ruku, ili ako trgovac prodaje trgovcu, više puta; ali svako ovakvo premeštanje iste robe označava jednu metamorfozu, kupovinu ili prodaju robe, pa ma koliko se često ovaj proces ponavlja do njenog definitivnog upadanja u potrošnju.

S druge strane, vrši se u $R - N - R$ dvokratno premeštanje istoga novca, ali ono označava potpunu metamorfozu robe, koja se prvo pretvara u novac, a onda od novca opet u neku drugu robu.

Suprotno ovome, kod kamatonosnog kapitala prvi premeštaj N nije ni momenat robne metamorfoze, ni momenat reprodukcije kapitala. N to postaje tek kod drugog izdavanja, u ruci dejstvujućeg kapitaliste, koji njim trguje ili ga pretvara u proizvodni kapital. Ovde prvo premeštanje N ne izražava ništa drugo do njegov prenos od A-a na B-a; prenos koji se obično vrši u izvesnim pravnim formama i ograničenjima.

Ovome dvostrukom izdavanju novca kao kapitala, od kojih je prvo prosto prenos od A-a na B-a, odgovara njegovo dvostruko vraćanje. On iz kretanja pritiče natrag aktivnom kapitalisti B-u kao N' ili $N + \Delta N$.

Ovaj ga onda opet prenosi na A-a, ali u isti mah s jednim delom profita, kao realizovani kapital, kao $N + \Delta N$, gde ΔN nije jednako celom profitu, već je samo deo profita, kamata. B-u on pritiče natrag samo kao ono što je on izdao, kao dejstvujući kapital, ali kao A-ova svojina. Stoga, da bi njegovo vraćanje bilo potpuno, mora ga B opet preneti na A-a. Ali, osim sume kapitala mora B da doda A-u, pod imenom kamate, deo profita koji je tom sumom kapitala napravio, jer mu je on novac dao samo kao kapital, tj. kao vrednost koja se u kretanju ne samo održava nego svome vlasniku stvara i višak vrednosti. On ostaje u B-ovoj ruci samo dok funkcioniše kao kapital. A kad se vrati natrag — posle ugovorenog roka — prestaje funkcionisati kao kapital. Ali kao kapital koji više ne funkcioniše mora se opet preneti natrag na A-a, koji nije prestao biti njegov pravni vlasnik.

Oblik uzajmljivanja koji je svojstven ovoj robi, kapitalu kao robi, koji se inače pojavljuje i u drugim transakcijama, umesto oblika prodavanja, rezultira već iz odredbe da kapital ovde istupa kao roba, ili da novac kao kapital postaje roba.

Tu se mora praviti razlika.

Videli smo (knj. II, gl. 1), a ovde samo ukratko podsećamo na to, da kapital u prometnom procesu funkcioniše kao robni i kao novčani kapital. Ali ni u jednom ni u drugom obliku kapital ne postaje roba kao kapital.

Čim se proizvodni kapital pretvori u robni kapital, mora se baciti na tržište, prodati kao roba. Tu on funkcioniše prosto kao roba. Kapitalista se tu pojavljuje samo kao prodavac robe, kao što se kupac pojavljuje kao kupac robe. Kao roba mora proizvod u procesu prometa, svojom prodajom, realizovati svoju vrednost, uzeti svoj preobraženi lik kao novac. Zbog toga je i sasvim svejedno da li tu robu kupuje neki potrošač kao životno sredstvo ili neki kapitalista kao sredstvo za proizvodnju, kao sastavni deo kapitala. U prometnom činu robni kapital funkcioniše samo kao roba, ne kao kapital. On je robni *kapital* za razliku od obične robe, 1. jer je već obremenjen viškom vrednosti, jer je, dakle, realizovanje njegove vrednosti u isti mah i realizovanje viška vrednosti; ali to ni u čemu ne menja njegovu prostu egzistenciju kao robe, kao proizvoda koji ima određenu cenu; 2. jer je ova njegova funkcija kao robe momenat njegovog procesa reprodukcije kao kapitala, te je stoga njegovo kretanje u vidu robe, budući samo delimično kretanje njegovog procesa, u isti mah i njegovo kretanje kao kapitala; ali ono to ne postaje samim činom prodavanja, već samo povezanošću toga čina s celokupnim kretanjem ove određene sume vrednosti kao kapitala.

I kao novčani kapital deluje on u stvari prosto samo kao novac, tj. kao kupovno sredstvo robe (elemenata proizvodnje). To što je ovaj novac ovde u isti mah i novčani kapital, jedan oblik kapitala, ne proistiće iz čina kupovanja, iz stvarne funkcije koju ovde vrši kao novac, nego iz povezanosti toga čina s ukupnim kretanjem kapitala, pošto ovaj čin,

koji izvršuje kao novac, predstavlja uvod u kapitalistički proces proizvodnje.

Ali, ukoliko stvarno funkcionišu, stvarno igraju svoju ulogu u procesu, robni kapital dejstvuje ovde samo kao roba, a novčani kapital samo kao novac. Ni u kojem pojedinom momentu metamorfoze, posmatranom za sebe, kapitalista ne prodaje robu kupcu kao *kapital*, mada ona za njega predstavlja kapital, niti prodavcu otuđuje novac kao kapital. U oba slučaja on otuđuje robu prosto kao robu, a novac prosto kao novac, kao sredstvo za kupovanje robe.

U procesu prometa kapital istupa kao kapital samo u povezanosti čitavog toka, u momentu gde se polazna tačka u isti mah ispoljava i kao tačka vraćanja, u $N - N'$ ili $R - R'$ (dok u procesu proizvodnje istupa kao kapital podređivanjem radnika kapitalisti i proizvodnji viška vrednosti). Ali je u ovom momentu vraćanja posredništvo iščezlo. Ono što se nalazi na licu mesta jeste N' ili $N + \Delta N$ (pa bilo da suma vrednosti, koja je uvećana sa ΔN , postoji u obliku novca ili robe ili elemenata proizvodnje), izvesna novčana suma jednaka prvobitno predujmljenoj novčanoj sumi plus izvestan suvišak preko nje, realizovani višak vrednosti. A upravo u ovoj tački povratka, gde kapital postoji kao realizovani kapital, kao oplođena vrednost, u ovom obliku — ukoliko se fiksira kao tačka mirovanja, uobraženo ili stvarno — kapital nikad ne stupa u promet nego se, naprotiv, pojavljuje kao povučen iz prometa, kao rezultat čitavog procesa. Čim se opet izda, nikad se ne otuđuje nekom trećem *kao kapital*, nego mu se prodaje kao prosta roba ili mu se kao prost novac daje za robu. U svome prometnom procesu on se nikad ne javlja kao kapital, već samo kao roba ili novac, i to je ovde jedina njegova egzistencija *za druge*. Roba i novac ovde su kapital ne ukoliko se roba pretvara u novac, a novac u robu, ne u svojim stvarnim odnosima prema kupcu ili prodavcu, nego samo u svojim zamišljenim [ideelnim] odnosima, bilo prema samom kapitalisti (posmatrano subjektivno), bilo kao momenti procesa reprodukcije (posmatrano objektivno). U stvarnome kretanju kapital postoji kao kapital ne u prometnom procesu, već samo u procesu proizvodnje, u procesu eksploatacije radne snage.

Ali drugčije stvar stoji s kamatonosnim kapitalom, i upravo to sačinjava njegov specifični karakter. Vlasnik novca koji svoj novac hoće da valorizuje kao kamatonosni kapital, otuđuje ga nekom trećem, baca ga u promet, pravi ga robom *kao kapital*; ne samo kao kapital za njega samog, nego i za druge; on nije kapital samo za onog koji ga otuđuje, nego se trećem licu unapred izručuje kao kapital, kao vrednost koja ima tu upotrebnu vrednost da stvara višak vrednosti, profit; kao vrednost koja se u kretanju dalje održava i koja se, pošto je funkcionisala, vraća svome prvom izdavaocu, ovde vlasniku novca, koja se, dakle, od njega udaljuje samo za neko vreme, koja iz poseda svoga vlasnika samo privremeno prelazi u posed dejstvujućeg kapitaliste, dakle niti je isplaćena niti je prodata, već samo data na zajam; koja se otuđuje

samo pod uslovom da se posle izvesnog roka, prvo, vrati na svoju polaznu tačku, a drugo, da se vrati kao realizovani kapital, tako da bude realizovana njegova upotrebsna vrednost da proizvodi višak vrednosti.

Roba koja se pozajmljuje kao kapital pozajmljuje se prema njenim svojstvima kao stalni ili kao opticajni kapital. Novac se može dati na zajam u oba oblika, kao stalni kapital, npr. kada ga dužnik plaća zajmodavcu u obliku doživotne rente, tako da se zajedno s kamatom uvek vraća i deo kapitala. Izvesne robe mogu se zbog prirode svoje upotrebne vrednosti dati u zajam uvek samo kao stalni kapital, kao kuće, brodovi, mašine itd. Ali svaki pozajmljeni kapital, ma kakav mu oblik bio, i ma kako priroda njegove upotrebne vrednosti modifikovala način njegovog vraćanja, uvek je samo poseban oblik novčanog kapitala. Jer ono što se ovde pozajmljuje jeste uvek neka određena suma novca, a na tu se sumu onda i kamata računa. Ako ono što se daje na zajam nije ni novac ni opticajni kapital, onda se zajmodavcu i plaća na način kojim se stalni kapital vraća. Pozajmljivač dobija periodično kamatu i jedan deo utrošene vrednosti samog stalnog kapitala, ekvivalent za periodično rabaćenje. A na kraju roka vraća se u naturi natrag neutrošeni deo pozajmljenog stalnog kapitala. Ako je pozajmljeni kapital opticajni kapital, onda se i on vraća pozajmljivaču na način kako teče vraćanje opticajnog kapitala.

Prema tome, *način* vraćanja svaki je put određen stvarnim kružnim kretanjem kapitala koji se reprodukuje i njegovih posebnih vrsta. Ali za pozajmljeni kapital vraćanje uzima *oblik* plaćanja zato što predujam, njegovo otuđenje, ima oblik pozajmice.

U ovoj glavi mi raspravljamo samo o pravom novčanom kapitalu, iz kojega su izvedeni ostali oblici pozajmljenog kapitala.

Pozajmljeni kapital vraća se natrag dvostruko; u procesu reprodukcije vraća se natrag dejstvujućem kapitalisti, a onda se vraćanje još jednom ponavlja kao prenos na zajmodavca, novčanog kapitalistu, kao plaćanje njegovom stvarnom sopstveniku, njegovoj pravnoj polaznoj tački.

U stvarnom prometnom procesu kapital se ispoljava uvek samo kao roba ili novac, i njegovo se kretanje svodi na niz kupovina i prodaja. Kratko rečeno, prometni proces svodi se na metamorfozu robe. Dručije je kad posmatramo celinu procesa reprodukcije. Podemo li od novca (a isto je i kad podemo od robe, pošto onda polazimo od njene vrednosti, dakle i nju samu posmatramo sub specie^{1*} novca), onda je izdata neka novčana suma, a ona se posle izvesnog perioda vraća sa izvesnim priraštajem. Naknada predujmljene novčane sume vraća se, plus neki višak vrednosti. Ona se održala i uvećala prošavši kroz izvesno kružno kretanje. Ali novac, ukoliko se pozajmljuje kao kapital, pozajmljuje se upravo kao ovakva novčana suma koja se održava i uvećava i koja se posle izvesnog perioda vraća s dodatkom i uvek iz-

^{1*} u obliku, pod vidom

nova može izvršiti isti proces. On se ne izdaje ni kao novac ni kao roba, dakle niti se razmenjuje za robu kad se predujmi kao novac, niti prodaje za novac kad se predujmi kao roba, nego se izdaje kao kapital. Odnos prema samome sebi, kakvim se kapital predstavlja kad kapitalistički proces proizvodnje gledamo kao celinu i jedinstvo, i u kome kapital istupa kao novac koji koti novac, ovde mu se bez posredničkog međukretanja prisajedinjuje prosto kao njegov karakter, kao njegova namena. A u ovoj se nameni on otuduje kada se pozajmljuje kao novčani kapital.

Čudnovato je shvatanje uloge novčanog kapitala koje ima Proudhon (*Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*, Paris 1850). Pozajmljivanje se Proudhonu čini zlo zato što nije prodavanje. Pozajmljivanje na kamatu

»est la faculté de vendre toujours de nouveau le même objet, et d'en recevoir toujours de nouveau le prix sans jamais céder la propriété de ce qu'on vend«.^{1*} (Str. 9.)^[51]

Predmet, novac, kuća itd. ne menja vlasnika kao kod kupovanja i prodavanja. Ali Proudhon ne vidi da zajmodavac, kad dâ iz ruke novac u obliku kamatonosnog kapitala, ne dobija za nj natrag neki ekvivalenat. Na svaki način se u svakom činu kupovine i prodaje, ukoliko se uopšte izvrše procesi razmene, predmet daje iz ruke. Svojina prodatog predmeta biva uvek ustupljena. Ali se vrednost ne daje iz ruke. Kod prodaje se daje iz ruke roba, ali ne njena vrednost, koja se daje zauzvrat u obliku novca, ili, što je ovde samo drugi oblik za nj, u obliku priznanice ili obveznice. Kod kupovine se iz ruke daje novac, ali ne njegova vrednost, koja se naknaduje u obliku robe. Za sve vreme procesa reprodukcije industrijski kapitalista drži u svojoj ruci istu vrednost (ne uzimajući u obzir višak vrednosti), samo u različnim oblicima.

Ukoliko se vrši razmena, tj. razmena predmeta, ne vrši se promena vrednosti. Isti kapitalista drži u ruci uvek istu vrednost. Ali, ukoliko kapitalista proizvodi višak vrednosti, ne vrši se razmena; čim se razmena vrši, višak vrednosti već se nalazi u robama. Čim ne posmatramo pojedinačne činove razmene, već celokupno kružno kretanje kapitala, $N-R-N'$, stalno se predujmljuje neka određena suma vrednosti i iz prometa povlači ova suma vrednosti plus višak vrednosti ili profit. Svakako da se u pukim činovima razmene ne može videti kako dolazi do ovog procesa. A upravo na ovom procesu N (novca) kao kapitala počiva i iz njega potiče kamata novčanog kapitaliste zajmodavca.

»Doista«, kaže Proudhon, »proizvođač šešira koji prodaje šešire... dobija za njih vrednost, ni više ni manje. Ali kapitalista zajmodavac... ne dobija na-

^{1*} »jeste sposobnost da se uvek nanovo prodaje jedan isti predmet i da se uvek nanovo prima njegova cena, a da se nikad ne ustupi vlasništvo na ono što se prodaje.«

trag samo svoj neokrnjeni kapital; on dobija više od kapitala, više no što je bacio u razmenu; on dobija i kamatu preko kapitala.« (Str. 69.)

Ovde proizvođač šešira predstavlja proizvodnog kapitalistu u suprotnosti prema kapitalisti zajmodavcu. Očigledno je da Proudhon nije proniknuo u tajnu kako proizvodni kapitalista može prodavati robu po njenoj vrednosti (izravnjanje u cene proizvodnje ovde je, za njegovo shvatanje, indiferentno) i da upravo time dobije profit preko kapitala koji je bacio u razmenu. Uzmimo da je cena proizvodnje od 100 šešira = 115£ i da je ova cena proizvodnje slučajno jednaka vrednosti šešira, dakle da kapital koji proizvodi šešire ima društveni prosečni sastav. Ako je profit = 15%, onda proizvođač šešira realizuje profit od 15£ time što robe prodaje po njihovoj vrednosti od 115£. Njega one koštaju samo 100£. Ako je proizvodio svojim sopstvenim kapitalom, on će u džep strpati ceo suvišak od 15£; ako uzajmljenim, onda će od toga morati da dâ kao kamatu možda 5£. Ovo ne menja ništa na vrednosti šešira, već samo na raspodeli među različita lica viška vrednosti koji se već nalazi u toj vrednosti. Pa pošto plaćanje kamate ne pogađa vrednost šešira, besmislica je kad Proudhon kaže:

»Pošto se u trgovini kamata kapitala pridodaje radnikovoj najamnini da bi se sastavila robna cena, to je nemoguće da radnik može natrag kupiti proizvod svog sopstvenog rada. Vivre en travailleur^{1*} jeste princip koji pod vladavinom kamate sadrži u sebi protivrečnost.« (Str. 105.)⁵⁶

Koliko je malo Proudhon razumeo prirodu kapitala pokazuje sledeća rečenica, u kojoj on kretanje kapitala uopšte opisuje kao kretanje svojstveno kamatonosnom kapitalu:

»Comme, par l'accumulation des intérêts, le capital-argent, d'échange en échange, revient toujours à sa source, il s'ensuit que la relocation toujours faite par la même main, profite toujours au même personnage.«^{2*} (Str. 154.)

Pa šta je to što mu u svojevrsnom kretanju kamatonosnog kapitala ostaje zagonetno? Kategorije: kupovanje, cena, ustupanje predmeta i

⁵⁶ Zbog toga, kad bi stvari isle prema Proudhonu, »kuća«, »novac« itd ne treba da se daju u zajam kao »kapital«, nego da se otuđuju kao »roba... po ceni koštanja« (str. 43, 44). Luther je stajao nešto iznad Proudhona. On je već znao da je pravljenje profita nezavisno od oblika zajmljenja ili kupovanja: »I od kupovine su načinili lihvarstvo. Ali sad je to suviše na jedan zalogaj. Zato sad moramo govoriti o jednoj stvari, o lihvi u pozajmljivanju, a kad s njome svršimo (posle strašnog suda), onda ćemo doista i *kupovnoj lihvi* očitati bukvicu.« (M. Luther, *An die Pfarrherren wider den Wucher zu predigen*, Wittenberg 1540.^[52])

^{1*} živeti od svog rada — ^{2*} »Pošto se nagomilavanjem kamata novčani kapital od razmene do razmene uvek vraća svome izvoru, to izlazi da ponovo uzajmljivanje koje pravi ista ruka, donosi dobit uvek istom licu.« (Str. 154.)

neposredni oblik u kome se ovde ispoljava višak vrednosti; ukratko, pojava da je ovde kapital kao kapital postao roba, da se zbog toga prodaja pretvorila u pozajmljivanje, a cena u udeo u profitu.

Vraćanje kapitala na njegovu polaznu tačku uopšte je karakteristično kretanje kapitala u njegovom celokupnom kružnom toku. Nije to nikako samo odlika kamatonosnog kapitala. Ono što njega odlikuje jeste spoljašnji oblik vraćanja, odvojen od posredničkog kružnog toka. Kapitalista zajmodavac daje iz ruke svoj kapital, prenosi ga na industrijskog kapitalistu ne dobijajući neki ekvivalent. Ovo njegovo davanje iz ruke uopše nije neki čin stvarnog procesa kružnog toka kapitala, već je samo uvod u taj kružni tok koji će nastupiti dejstvom industrijskog kapitaliste. Ovo prvo premeštanje novca ne izražava neki čin metamorfoze, ni kupovinu ni prodaju. Svojina se ne ustupa, jer se ne vrši razmena, ne prima ekvivalent. Vraćanje novca iz ruke industrijskog kapitaliste u ruku zajmodavca samo dopunjuje prvi čin izručivanja kapitala. Predujmljen u novčanom obliku, kapital se kroz proces kružnog toka vraća industrijskom kapitalisti opet u novčanom obliku. Ali pošto mu kapital nije pripadao pri izdavanju, ne može mu pripadati ni pri povratku. Prolaz kroz proces reprodukcije nikako ne može ovaj kapital pretvoriti u njegovu svojinu. On ga, dakle, mora vratiti zajmodavcu. Prvo izdavanje, koje kapital prenosi iz ruke zajmodavca u ruke zajmoprimeca, jeste pravna transakcija koja nema nikakva posla sa stvarnim procesom reprodukcije kapitala, nego je samo uvod u njega^{1*}. Povratno plaćanje koje kapital koji se vratio opet prenosi iz ruke zajmoprimeca u ruke zajmodavca predstavlja drugu pravnu transakciju, dopunu prve; jedna je uvod u stvarni proces, druga je naknadni čin posle njega. Tako se polazna i povratna tačka, davanje i vraćanje pozajmljenog kapitala ispoljavaju kao proizvoljna kretanja, vršena posredstvom pravnih transakcija i koja se zbijaju pre i posle stvarnog kretanja kapitala, a sa samim tim kretanjem nemaju nikakva posla. Za ovo kretanje bilo bi svejedno kad bi kapital već od početka pripadao industrijskom kapitalisti te se tako kao njegova svojina samo njemu vraćao natrag.

U prvom, uvodnom činu zajmodavac daje svoj kapital zajmoprimecu. U drugom, naknadnom i završnom činu zajmoprimec vraća kapital zajmodavcu. Ukoliko u obzir dolazi samo transakcija među njima dvojicom — i za ovaj mah ne uzimajući u obzir kamatu — ukoliko se, dakle, radi samo o kretanju samog pozajmljenog kapitala između zajmodavca i zajmoprimeca, ova dva čina (rastavljena dužim ili kraćim vremenom u koje pada stvarno reprodupciono kretanje kapitala) obuhvataju celinu toga kretanja. A te kretanje, davanje pod uslovom vraćanja, uopšte je kretanje pozajmljivanja i uzajmljivanja, tog specifičnog oblika samo uslovnog otudivanja novca ili robe.

^{1*} U 1. izdanju: sie (nju).

Karakteristično kretanje kapitala uopšte, vraćanje novca kapitalisti, vraćanje kapitala njegovoj polaznoj tački, dobija u kamatonosnom kapitalu sasvim spoljašnji vid, odvojen od stvarnog kretanja čiji oblik jeste. A daje svoj novac iz ruke ne kao novac, nego kao kapital. Tu se s kapitalom ne odigrava nikakva promena. On samo prelazi iz jedne ruke u drugu. Njegovo stvarno pretvaranje u kapital odigrava se tek u ruci B-a. Ali je za A-a on postao kapital samim davanjem B-u. Stvarni povratak kapitala iz procesa proizvodnje i prometa zbiva se samo za B-a. Ali se za A-a povratak odigrava u istom obliku kao i otuđenje. On ide iz ruku B-a opet u ruke A-a. Davanje, pozajmljivanje novca na neko izvesno vreme i primanje tog novca natrag s kamatom (viškom vrednosti) jeste ceo oblik kretanja koje kamatonosnom kapitalu pripada kao takvome. Stvarno kretanje pozajmljenog novca kao kapitala jeste operacija koja leži s one strane transakcija između zajmodavaca i zajmoprimeca. U samim ovim transakcijama ovo se posredništvo ugasilo, ne vidi se, nije neposredno obuhvaćeno. Kao roba naročite vrste, kapital ima i naročitu vrstu otuđenja. Zato se ovde povratak ne izražava kao posledica i rezultat nekog određenog niza ekonomskih zbivanja, nego kao posledica specijalne pravne pogodbe između kupca i prodavca. Vreme vraćanja zavisi od toka procesa reprodukcije; kod kamatonosnog kapitala *izgleda* kao da njegovo vraćanje kao kapitala zavisi samo od sporazuma među zajmodavcem i zajmoprimecom. Tako da se povratak kapitala s obzirom na ovu transakciju ne ispoljava više kao rezultat određen procesom proizvodnje, nego tako kao da pozajmljeni kapital nikad nije izgubio oblik novca. Svakako, ove su transakcije faktično određene stvarnim vraćanjima. Ali se to ne ispoljava u samoj transakciji. A ni u praksi to nije uvek slučaj. Ako se stvarno vraćanje ne zbude na vreme, onda zajmoprimec mora gledati iz kojih će drugih pomoćnih izvora odgovoriti svojim obavezama prema zajmodavcu. Goli oblik kapitala — novac koji se izdaje kao suma A, a vraća kao suma $A + \frac{1}{x} A$, u granicama nekog vremena, bez ikakvog drugog posredništva osim ovog vremenskog razmaka — jeste samo iracionalni oblik stvarnog kretanja kapitala.

U stvarnom kretanju kapitala vraćanje je momenat prometnog procesa. Prvo se novac pretvara u sredstva za proizvodnju; proces proizvodnje pretvara ga u robu; prodajom robe on se ponovo pretvara u novac i vraća se u tom obliku u ruke kapitaliste koji je kapital prvo predujmio u novčanom obliku. Ali kod kamatonosnog kapitala vraćanje kao i davanje samo su rezultat pravne transakcije između vlasnika kapitala i nekog drugog lica. Mi vidimo samo davanje i vraćanje. Sve što se zbiva između toga izbrisano je.

Ali zato što novac predujmljen kao kapital ima svojstvo da se vraća svome predujmitelju, onome koji ga je izdao kao kapital, zato što je N—R—N' unutrašnji oblik kretanja kapitala, upravo ga žato vlasnik novca može dati u zajam kao kapital, kao nešto što ima osobinu

da se vрати на svoju polaznu tačku, da se u kretanju, koje izvrši, kao vrednost održi i uveća. On ga daje od sebe kao kapital, jer se, pošto je upotrebljen kao kapital, novac vraća na svoju polaznu tačku, i stoga ga zajmoprimac može vratiti posle nekog izvesnog vremena upravo zato što se njemu samom vraća.

Pozajmljivanje novca kao kapitala — njegovo davanje pod uslovom da se posle nekog izvesnog vremena vrati — ima, dakle, za pretpostavku da se novac stvarno upotrebi kao kapital, da se stvarno vrati na svoju polaznu tačku. Dakle je stvarno kružno kretanje novca kao kapitala pretpostavka pravne transakcije, po kojoj zajmoprimac ima da vrati novac zajmodavcu. Ako zajmoprimac ne izda novac kao kapital, to je njegova stvar. Zajmodavac ga pozajmljuje kao kapital, i kao takav on ima da prođe kroz one kapitalske funkcije koje uključuju kružni tok novčanog kapitala do njegovog povratka, u novčanom obliku, na njegovu polaznu tačku.

Prometni činovi $N-R$ i $R-N'$, u kojima suma vrednosti fungira kao novac ili kao roba, samo su posrednički procesi, pojedinačni momenti njenog celokupnog kretanja. Kao kapital ona prolazi čitavo kretanje $N-N$. Ona se predujmljuje kao novac ili kao suma vrednosti u bilo kakvom obliku, i vraća se kao suma vrednosti. Pozajmljivač novca ne izdaje svoj novac na kupovinu robe, ili ako suma vrednosti postoji u robi, ne prodaje ovu za novac, nego je predujmljuje kao kapital, kao $N-N'$, kao vrednost koja se u nekom određenom roku opet vraća svojoj polaznoj tački. Umesto da kupi ili da proda, on pozajmljuje. Ovo pozajmljivanje je, dakle, odgovarajući oblik da bi se novac otudio *kao kapital*, umesto kao novac ili kao roba. Iz čega nikako ne sledi da pozajmljivanje ne može biti i oblik za transakcije koje nemaju nikakva posla s kapitalističkim procesom reprodukcije.

Dosad smo razmatrali samo kretanje pozajmljenog *kapitala* između njegovog vlasnika i industrijskog kapitaliste. Sad valja ispitati *kamatu*.

Zajmodavac izdaje svoj novac kao kapital; suma vrednosti koju prenosi na nekog drugog jeste kapital, i zato mu se vraća natrag. Ali puko vraćanje k njemu ne bi bilo vraćanje pozajmljene sume vrednosti *kao kapitala*, već puki povraćaj neke pozajmljene sume vrednosti. Da bi se vratila kao kapital, mora se predujmljena suma vrednosti ne samo u kretanju održati, nego se i oploditi, uvećati svoju veličinu vrednosti, dakle vratiti se s viškom vrednosti, kao $N+\Delta N$, a ovo ΔN ovde je kamata ili onaj deo prosečnog profita koji ne ostaje u ruci dejstvujućeg kapitaliste, već ide novčarskom kapitalisti.

To što ga on otuđuje kao kapital znači da mu se mora dati natrag kao $N+\Delta N$. Posle treba još razmatrati naročito oblik gde se kamata u međuvremenu vraća u rokovima, ali bez kapitala, čije plaćanje dolazi tek na kraju nekog dužeg perioda.

Šta daje novčarski kapitalista zajmoprimcu, industrijskom kapitalisti? Šta on u stvari prenosi na nj? A samo čin prenosa (otuđenja) čini pozajmljivanje novca otuđenjem novca kao kapitala, tj. otuđenjem kapitala kao robe.

Samo putem ovog procesa otuđivanja zajmodavac daje iz ruke kapital kao robu, ili robu kojom raspolaže daje nekom trećem kao kapital.

Šta se otuđuje pri običnoj prodaji? Ne vrednost prodate robe, jer ona samo menja oblik. Ona u robi postoji zamišljeno kao cena pre no što stvarno u obliku novca pređe u ruku prodavca. Ista vrednost i ista veličina vrednosti ovde samo menjaju oblik. Jednom postoje one u robnom, drugi put u novčanom obliku. Ono što prodavac stvarno otuđuje, i što stoga prelazi u individualnu ili proizvodnu potrošnju kupčevu, jeste upotreba vrednost robe, jeste roba kao upotreba vrednost.

A šta je, opet, upotreba vrednost koju novčarski kapitalista otuđuje za vreme pozajmice i ustupa proizvodnom kapitalisti, zajmoprimcu? To je upotreba vrednost koju novac dobija time što se može pretvoriti u kapital, može funkcionisati kao kapital, i što zbog toga u svome kretanju porizvodi određeni višak vrednosti, prosečni profit (ono što je iznad ili ispod ovoga ovde se javlja slučajno), sem toga što održava svoju prvo bitnu veličinu vrednosti. Kod ostalih roba upotreba vrednost se na kraju potroši, a s tim iščeza supstanca robe, a sa njom i njena vrednost. Roba kapital, naprotiv, ima tu osobenost da se potrošnjom njene upotrebe vrednosti njena vrednost i upotreba vrednost ne samo održavaju nego i uvećavaju.

Ovu upotrebu vrednost novca kao kapitala — njegovu sposobnost da proizvede prosečni profit — prenosi novčarski kapitalista na industrijskog kapitalistu za vreme za koje mu ustupa raspolaganje pozajmljenim kapitalom.

Ovako pozajmljeni novac ima utoliko izvesnu analogiju s radnom snagom u njenom položaju prema industrijskom kapitalisti. Samo što ovaj plaća vrednost radne snage, dok vrednost uzajmljenog kapitala prosto vraća. Upotreba vrednost radne snage za industrijskog kapitalistu jeste da svojim trošenjem proizvede više vrednosti (profit) no što sama ima i no što sama staje. Ovaj suvišak vrednosti čini njenu upotrebu vrednost za industrijskog kapitalistu. A tako se isto i upotreba vrednost pozajmljenog novčanog kapitala ispoljava kao njegova sposobnost da stvara i uvećava vrednost.

Novčarski kapitalista otuđuje stvarno neku upotrebu vrednost, i time se ono što on daje iz ruke daje kao roba. I utoliko je analogija s robom kao takvom potpuna. Prvo, to je vrednost koja iz jedne ruke prelazi u drugu. Kod proste robe, robe kao takve, ostaje ista vrednost u ruci kupca i prodavca, samo u različnom obliku; i jedan i drugi imaju i dalje istu vrednost koju su otuđili, jedan u robnom, drugi u novčanom obliku. Razlika je u tome što je kod zajmljenja novčarski

kapitalista jedini koji u ovoj transakciji daje vrednost iz ruke; ali on je održava budućim vraćanjem. Kod pozajmljivanja samo jedna strana prima vrednost, jer samo jedna strana daje vrednost iz ruke. Drugo, na jednoj se strani otuduje stvarna upotrebna vrednost, a na drugoj se prima i troši. Ali za razliku od obične robe, ova je upotrebna vrednost sama vrednost, naime suvišak veličine vrednosti, koja je rezultat upotrebe novca kao kapitala, preko njene prvobitne veličine vrednosti. Profit je ta upotrebna vrednost.

Upotrebna vrednost pozajmljenog novca jeste da može funkcionišati kao kapital i da kao takav pod prosečnim okolnostima proizvodi prosečni profit.⁵⁷

A šta, opet, plaća industrijski kapitalista, i šta je zbog toga cena uzajmljenog kapitala?

•That which men pay as interest for the use of what they borrow, jestе po Massie-u, »a part of the profit it is capable of producing. 1*⁵⁸

Kupac obične robe kupuje njenu upotrebnu vrednost, a plaća njenu vrednost. Uzajmljivač novca takođe kupuje njegovu upotrebnu vrednost kao kapitala; ali šta plaća? Sigurno ne kao kod drugih roba njihovu cenu ili vrednost. Između zajmodavca i zajmoprimca ne vrši se, kao između kupca i prodavca, promena oblika vrednosti, tako da ta vrednost jednom postoji u obliku novca, a drugi put u obliku robe. Istorodnost date i natrag primljene vrednosti pokazuje se ovde na sasvim drugi način. Suma vrednosti, novac, daje se iz ruke bez ekvivalenta, a posle nekog vremena daje se natrag. Zajmodavac ostaje uvek vlasnik iste vrednosti, i onda kad je ova iz njegove ruke prešla u ruku zajmoprimca. Pri prostoj robnoj razmeni novac uvek стоји на strani kupca; ali kod pozajmljivanja novac стоји на strani prodavca. On je taj što daje novac iz ruke za neko vreme, a kupac kapitala je onaj koji ga prima kao robu. Ali je ovo moguće samo ukoliko novac funkcioniše kao kapital, dakle ukoliko se predujmljuje. Zajmoprimac uzajmljuje novac kao kapital, kao vrednost koja se oplodjuje. No to je samo ka-

⁵⁷ »Pravičnost uzimanja karante ne zavisi od toga što neko pravi ili ne pravi profit, nego od sposobnosti onoga što je pozajmljeno da proizvede profit, ako se pravilno upotrebi.« (*An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, wherein the sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered*, London 1750, str. 49. Autor ovog anonimnog spisa je J. Massie.)

⁵⁸ »Bogati ljudi umesto da sami upotrebe svoj novac... pozajmljuju ga drugim ljudima da od njega prave profit, rezervišući za vlasnike srazmeran deo od ovako napravljenih profita.« (*Isto*, str. 23, 24.)

1* »Ono što ljudi plaćaju kao interes za upotrebu onoga što su uzajmili jestе, po Massie-u, »deo profita koji je ono sposobno da proizvede.«

pital po sebi, kao svaki kapital u svojoj polaznoj tački, u trenutku svoga preduimanja. Tek svojom upotrebom on oplodjuje svoju vrednost, realizuje se kao kapital. Ali ga zajmoprimac mora vratiti kao *realizovani* kapital, dakle kao vrednost plus višak vrednosti (kamatu); a ovaj poslednji može biti samo deo profita koji je on realizovao. Samo deo, ne celo. Jer je upotrebna vrednost za zajmoprimca u tome što mu proizvodi profit. Inače se od zajmodavčeve strane ne bi izvršilo otuđenje upotrebne vrednosti. S druge strane, zajmoprimcu ne može pripasti ceo profit. Onda on ne bi ništa platio za otuđenje upotrebne vrednosti i on bi predujmljen novac vratio zajmodavcu samo kao prost novac, a ne kao kapital, kao realizovani kapital, jer on je realizovan kapital samo kao $N + \Delta N$.

Obojica, zajmodavac i zajmoprimac, izdaju istu novčanu sumu kao kapital. Ali ona funkcioniše kao kapital samo u ruci poslednjega. Profit se ne udvostručuje time što ista novčana suma dvostruko postoji kao kapital za dva lica. Za njih obojicu ona može funkcionisati kao kapital samo podelom profita. Deo koji ide zajmodavcu zove se kamata.

Prema pretpostavci, čitava se transakcija zbiva između dve vrste kapitalista, novčarskog kapitaliste i industrijskog ili trgovinskog kapitaliste.

Nikad se ne sme zaboraviti da je ovde kapital kao kapital roba, ili da je roba o kojoj se ovde radi kapital. Zbog toga bi svi odnosi koji se ovde pojavljuju bili iracionalni sa stanovišta proste robe, ili i sa stanovišta kapitala ukoliko on u svom procesu reprodukcije funkcioniše kao robni kapital. Pozajmljivanje i uzajmljivanje, umesto prodavanja i kupovanja, čine ovde razliku koja proističe iz specifične prirode robe — kapitala. A isto tako i to da je ono što se tu plaća kamata, a ne cena robe. Ako se kamati želi dati ime cene novčanog kapitala, onda je to iracionalan oblik cene, u potpunoj protivrečnosti s pojmom robne cene⁵⁹. Cena je tu reducirana na svoju čistu apstraktnu i iracionalnu formu, da je ona neka određena novčana suma koja se plaća za nešto što ovako ili onako figuriše kao upotrebna vrednost; dok je po svome pojmu cena jednaka u novcu izraženoj vrednosti te upotrebne vrednosti.

Kamata kao cena kapitala od samog je početka skroz iracionalan izraz. Tu neka roba ima dvostruku vrednost, jedanput jednu vrednost,

⁵⁹ »Izraz vrednost (value) применjen на currency^{1*} има три значења . . . 2. currency actually in hand^{2*}, упоредена са истим износом currency која ће уći неког каснијег дана. Оnda је njena vrednost izmerena kamatnom stopom, а kamatna stopa одређена by the ratio between the amount of loanable capital and the demand for it.^{3*} (Pukovnik R. Torrens, *On the Operation of the Bank Charter Act of 1844 etc.*, 2. izd., 1847 [str. 5, 6].)

^{1*} prometno sredstvo — ^{2*} novac koji se nalazi u ruci — ^{3*} odnosom između kapitala koji se može pozajmiti i tražnje za njim